

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Факультет педагогіки і психології
Кафедра педагогіки і методики початкової та дошкільної освіти

Кваліфікаційна робота
ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ
Спеціальність 013 Початкова освіта
Освітня програма «Початкова освіта»

Здобувача вищої освіти
освітнього ступеня «магістр»
факультету педагогіки і психології
Демчук Людмили Орестівни

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:
доктор педагогічних наук,
професор, професор кафедри педагогіки і
методики початкової та дошкільної освіти
Янкович Олександра Іванівна

РЕЦЕНЗЕНТ:
Кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки та
менеджменту освіти
Радченко Ольга Яківна.

Тернопіль – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИХОВАННЯ ПРАВОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ.....	11
1.1. Характеристика змісту основних понять та визначень.....	11
1.2. Генеза правового виховання школярів у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття	15
1.3. Аналіз рівня вивченості питання формування базових засад правової компетентності учнів початкової школи	30
Висновки до першого розділу	37
РОЗДІЛ 2. ТЕХНОЛОГІЯ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ.....	40
2.1. Діагностика сформованості правової компетентності молодших школярів	40
2.2. Модель технології формування базових правових компетентностей учнів початкової школи	52
2.3. Експериментальна перевірка технології формування правової компетентності учнів молодшого шкільного віку	60
Висновки до другого розділу.....	67
ВИСНОВКИ	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	75
ДОДАТКИ.....	90

ВСТУП

Недостатній рівень правової компетентності серед громадян України, а також зростання кількості правопорушень, скоєних як проти дітей, так і самими дітьми, про що свідчать численні повідомлення в ЗМІ про випадки булінгу, підкреслюють доцільність реалізації правового виховання в закладах загальної середньої освіти. Його необхідність, як і потреба захисту прав дитини, посилилися в умовах сучасних суспільних викликів, передусім в умовах війни росії проти України. Лише у 2025 були зроблені вагомі кроки у цьому напрямі: ухвалено Національну стратегію захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року та затверджено операційний план заходів з її реалізації у 2025–2028 роках; Верховна Рада України схвалила три ключових законопроекти, які зміцнюють правовий захист дітей, особливо в умовах повномасштабної війни; Україна приєдналася до ініціативи European Child Guarantee – ключової програми Європейського Союзу, спрямованої на подолання дитячої бідності та соціального відчуження [12], [103], [117].

Починати формувати основи правової культури дітей доцільно у початковій школі, оскільки молодший шкільний вік є оптимальним для засвоєння норм поведінки в суспільстві.

Початкова школа відіграє центральну роль у системі правового виховання. Якщо не скористатися можливістю ознайомлення дітей із їхніми правами та обов'язками в молодшому віці, це може призвести до формування делінквентної поведінки в майбутньому. У підлітковому віці доводиться перевиховувати тих, хто вчиняє протиправні дії, оскільки раніше з ними не проводилася робота щодо розуміння відповідальності за правопорушення. Помилки, допущені у вихованні на ранніх етапах, впливають на все подальше життя дитини.

На жаль, сучасна ситуація вказує на тривожну тенденцію до зниження віку дітей, які вчиняють правопорушення. За даними досліджень В. Оржеховської, приблизно 10,1% дій, що межують із правопорушеннями (ситуації ризику), припадає на учнів віком 7–10 років (початкові класи та молодші підлітки), 13% – на учнів 11–12 років, 22% – на 13–14-річних, а 44,9% – на підлітків 15–16

років [88]. Також спостерігається «омолодження» випадків булінгу, які фіксуються вже в початковій школі.

Проблема порушення прав дітей у сімейному середовищі залишається актуальною: випадки домашнього насильства є поширеним явищем, а діти часто не знають, як захистити свої права чи протидіяти таким ситуаціям.

Значущість правового виховання учнів відображена в Концепції Нової української школи та Державному стандарті початкової освіти. Ці документи визначають ключові громадянські та соціальні компетентності, які охоплюють принципи демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту, здорового способу життя, а також усвідомлення рівних прав і можливостей. Вони передбачають уміння співпрацювати для досягнення спільних цілей, активну участь у житті класу та школи, повагу до прав інших, а також здатність вирішувати конфлікти, пов'язані з різними формами дискримінації [27, с. 9]. Державний стандарт початкової освіти спрямований на формування особистості учня, яка діє з урахуванням власних прав і свобод, поважає права та гідність інших, протидіє дискримінації та нерівності [27, с. 11].

У процесі правового виховання в початковій школі вчителі стикаються з певними труднощами. Зокрема, молодші школярі ще не можуть повною мірою осягнути складні юридичні поняття, аналізувати чи правильно кваліфікувати дії з правової точки зору. Це підкреслює необхідність детального вивчення та критичного аналізу наукової літератури щодо методик і технологій правового виховання.

Формування правової компетентності особистості досліджується в різних аспектах: філософському (Т. Василевська, О. Бандура, С. Сливка, В. Кремень), соціологічному (Г. Лактіонова, А. Стаканков), юридичному (Н. Лесько, М. Богуславський, О. Ганзенко), психологічному (І. Бех, М. Боришевський та ін.), педагогічному (А. Макаренко, В. Сухомлинський, В. Дубровський, В. Головченко, Г. Нелін, І. Козубовська, В. Поліщук, В. Оржеховська, О. Пошетун, Т. Ремех, М. Фіцула, М. Щербань та ін).

Питання виховання учнів молодшого шкільного віку досліджують К. Біницька, В. Матіяш, З. Онишків, О. Матвієнко, Р. Пріма, О. Янкович та ін. Окремі аспекти правового виховання та формування правової компетентності в початковій школі розглянуті в працях Н. Бібік, В. Грицько, Г. Задорожної, О. Колосової, О. Попадич, В. Примакової, Г. Товканець, В. Тернопільської, О. Янкович тощо. Зокрема, В. Грицько, Г. Задорожна, О. Колосова та інші досліджують категоріально-понятійний апарат правового виховання молодших школярів. В. Грицько визначає правову культуру молодших школярів як цілісне особистісне утворення, зумовлене віковими та психологічними особливостями, що базується на елементарних правових знаннях, ціннісному ставленні до людей, повазі до прав людини та необхідності правомірної поведінки в ситуаціях морального і правового вибору [18, с. 57].

Г. Задорожна обґрунтувала педагогічні умови правового виховання дітей віком 6–7 років у взаємодії школи та сім'ї, серед яких: забезпечення послідовності у змісті, формах і методах правового виховання з урахуванням психологічних особливостей дітей цього віку; поєднання правового та морального виховання з опорою на емоційну сферу та практичну діяльність; організація співпраці між закладом освіти та сім'ями дітей [37, с. 2]. Однак у її дослідженні акцент зроблено на правове виховання старших дошкільників, тоді як питання формування правової компетентності молодших школярів залишаються недостатньо вивченими.

О. Попадич, студіюючи правове виховання молодших школярів, відобразила сучасні засоби формування правової компетентності учнів початкової школи [97].

О. Колосова дослідила потенціал позаурочної роботи для правового виховання в початковій школі, розробивши відповідну методику [64]. Водночас потенціал уроків у цьому процесі потребує додаткового дослідження.

Виникає суперечність між вимогами Державного стандарту початкової освіти, суспільними очікуваннями щодо правової вихованості особистості та

недостатньою розробкою теоретичних і методичних підходів до правового виховання молодших школярів.

З огляду на необхідність вирішення цієї суперечності, актуальність формування громадянських і соціальних компетентностей у початковій школі в умовах сучасних суспільних викликів, зростання кількості правопорушень серед підлітків і недостатнє обґрунтування технологій правового виховання в науковій літературі, обрано тему магістерської роботи **«Формування правової компетентності учнів початкової школи»**.

Об'єкт: формування основ правової культури здобувачів освіти.

Предмет: зміст, форми, методи та засоби виховання правової компетентності учнів молодшого шкільного віку.

Мета дослідження: розробити та експериментально перевірити технологію формування правової компетентності учнів початкової школи.

Для досягнення мети дослідження необхідно виконати такі **завдання**:

1. На основі аналізу психолого-педагогічної літератури уточнити зміст понять «правова культура», «правова компетентність учнів молодшого шкільного віку» та обґрунтувати етапи розвитку правового виховання учнів початкової школи у другій половині XX – на початку XXI століття.

2. Розробити діагностичні інструменти для оцінювання рівня сформованості правової компетентності в учнів молодшого шкільного віку.

3. Створити модель технології формування правової компетентності учнів початкової школи.

4. Розробити як компонент технології програму для початкової школи «Права та обов'язки учнів початкової школи».

5. Провести експериментальну перевірку ефективності запропонованої технології.

Гіпотеза дослідження: Ефективність правового виховання учнів початкової школи зросте за умови впровадження технології формування правової компетентності учнів початкової школи, ключовим елементом якої є програма «Права та обов'язки учнів початкової школи».

Для вирішення поставлених завдань використано комплекс взаємодоповнювальних **методів дослідження: теоретичні** – аналіз психолого-педагогічної літератури для узагальнення теоретичних аспектів проблеми, уточнення категоріально-понятійного апарату; класифікація, систематизація, порівняння – для синтезу теоретичних основ і наукових підходів до правового виховання молодших школярів; **емпіричні** – діагностичні методи (анкетування, опитування, бесіди, вирішення проблемних ситуацій) для визначення рівня сформованості правової компетентності учнів початкової школи; моделювання – для створення експериментальної моделі технології формування правової компетентності учнів початкової школи; педагогічний експеримент (констатувальний і формувальний) – для підтвердження ефективності розробленої технології.

Джерельна база дослідження. Для вивчення проблеми формування правової компетентності молодших школярів використано різноманітні джерела: *нормативно-правові документи українського законодавства; дисертації та монографії* (зокрема роботи Г. Задорожної, І. Запорожана, О. Колосової, Л. Мацук); монографії С. Богачова, А. Гетьмана, Л. Герасіної, О. Данильяна та ін.; *праці класиків педагогіки*, присвячені правовому вихованню, його зв'язку з моральним вихованням і формуванням гармонійної особистості; *навчальні посібники з правового виховання та профілактики девіантної поведінки; матеріали конференцій; періодичні видання* («Початкова школа», «Радянська (Рідна) школа»); *збірники статей ЗВО України; підручники та посібники для початкової школи; довідкова та енциклопедична література; електронні ресурси.*

Основні етапи дослідження. Експериментальна робота проводилася протягом 2024–2025 років.

На першому етапі (2024 р.) здійснювалося вивчення наукової та навчально-методичної літератури, підручників для початкової школи, визначалися тема, мета магістерської роботи, формулювалася гіпотеза, проводилося анкетування учнів початкової школи, обґрунтовувалася

періодизація розвитку правового виховання молодших школярів у другій половині XX – на початку XXI ст.

На другому етапі (2025 р.) розроблявся діагностичний інструментарій для оцінювання рівня сформованості правової компетентності молодших школярів, створювалася модель технології її формування, проводилися констатувальний і формувальний експерименти, формулювалися висновки дослідження.

Експериментальна база дослідження. Науково-дослідна робота здійснювалася на базі Зборівської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 1 та Тернопільської початкової школи №5 Тернопільської міської ради, розташованих у Тернопільській області.

Участь в експерименті взяли 94 учні других-третьох класів (46 – у контрольній групі, 48 – в експериментальній).

Теоретичне значення дослідження полягає у *розробці та експериментальній перевірці* технології формування правової компетентності учнів початкової школи, яка поєднує концептуально-цільові, змістові, процесуальні та результативно-аналітичні компоненти, забезпечує співпрацю сім'ї та школи, урочної та позаурочної діяльності, а також наступність і послідовність у формуванні цього феномена як цілісного утворення;

визначено критерії та показники сформованості правової компетентності учнів молодшого шкільного віку: **пізнавально-інформаційний** (знання прав і обов'язків); **мотиваційно-ціннісний** (усвідомлення морально-правових цінностей і якостей особистості); **поведінково-регулятивний** (уміння узгоджувати правила, свободи та обов'язки з нормами суспільної поведінки);

обґрунтовано періодизацію розвитку правового виховання молодших школярів у другій половині XX – на початку XXI ст., виділено такі періоди:

1959–1990 рр. – правова освіта в початковій школі розвивалася в контексті загальнокультурних і освітніх процесів з акцентом на ідеологічні чинники;

1991–1994 рр. – початок формування системи правової освіти в незалежній Україні, створення шкільних психологічних служб;

1995–2001 рр. – закладення основ безперервної правової освіти, визначення ролі школи в її реалізації, завершення етапу Указом Президента України 2001 р. про «Національну програму правової освіти населення»;

2002–2016 рр. – правове виховання школярів у контексті реформування шкільної освіти України з урахуванням відкритості до європейської та світової правової компетентності;

2017 – 2021 рр. – формування правових компетентностей у контексті вимог НУШ та Державного стандарту початкової освіти;

2022 – 2025 рр. – формування правових компетентностей учнів початкової школи в умовах сучасних суспільних викликів, воєнного стану.

Нижня межа – прийняття Декларації прав дитини. Генеральною Асамблеєю ООН від 20 листопада 1959 р. Верхньою межею дослідження є 2025 р., що зумовлено ухваленням Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року та затвердженням операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2028 роках, ухваленням Верховною Радою України трьох ключових законопроектів, які зміцнюють правовий захист дітей, особливо в умовах повномасштабної війни; приєднанням України до ініціативи European Child Guarantee – ключової програми Європейського Союзу, спрямованої на подолання дитячої бідності та соціального відчуження.

Уточнено зміст поняття «правова компетентність молодших школярів».

Практичне значення роботи полягає в розробці програми «Права та обов’язки учнів початкової школи» для формування правової компетентності в початковій школі, а також відображенні комплексу форм, методів і засобів правового виховання учнів у початкових школах.

Апробація результатів магістерської роботи здійснювалася під час участі у науково-практичних конференціях різного рангу: XXI Міжнародній науково-практичній конференції «Методологія сучасних наукових досліджень»: «Наука, освіта, мистецтво: у пошуках обрисів поствоєнного світу» (Харків, 27–28 березня 2025 р.); II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасна Українська освіта: виклики, стратегії, технології (Дрогобич, 15–16 травня 2025 р.),

Міжвузівській науково-практичній конференції «Проблеми початкової освіти: науковий пошук студентів та магістрантів» (Хмельницький, 25 березня 2025 р.), Щорічних Всеукраїнських педагогічних читаннях «*Особистість і соціум*» (до 100-річчя з дня народження професора Євгена Петухова) (Івано-Франківськ, 23–24 жовтня 2025 р.).

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (134 найменування, з них 6 – іноземною мовою) та 4 додатків. Загальний обсяг роботи становить 133 сторінки, з яких 74 – основний текст.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИХОВАННЯ ПРАВОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

1.1. Характеристика змісту основних понять та визначень

Важливість правового виховання дітей молодшого шкільного віку та формування їхньої правової компетентності визначається вимогами Державного стандарту початкової освіти, де серед ключових компетентностей виділено громадянські та соціальні. Це також підкріплено низкою нормативних документів, спрямованих на захист прав дітей, зокрема ухваленням Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року та затвердженням операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2028 роках, ухваленням Верховною Радою України трьох ключових законопроектів, які зміцнюють правовий захист дітей, особливо в умовах повномасштабної війни; приєднанням України до ініціативи European Child Guarantee – ключової програми Європейського Союзу, спрямованої на подолання дитячої бідності та соціального відчуження [12], [103], [117]. Ці документи мають на меті забезпечити послідовне виконання положень Конвенції ООН про права дитини, створити ефективну систему захисту прав та інтересів дітей, а також сприяти формуванню сприятливого для дітей середовища відповідно до міжнародних стандартів, Цілей Сталого Розвитку, визначених Резолюцією ООН 70/1 «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» щодо дотримання прав дітей [26, с. 1].

Дослідження теми передбачає розгляд сутності понять «правова освіта», «правове виховання», «правова культура», а також «правова компетентність учнів молодшого шкільного віку». Категоріально-понятійний апарат правового виховання розкрито у працях таких учених, як Г. Задорожна [34-42], В. Грицько [18], А. Гетьман [13], Л. Герасіна [13], О. Данильян [13], [24], О. Колосова [62-65], Л. Кравченко [71], М. Кравчук [72], П. Рабінович [104] та інші.

На думку Г. Задорожної, правове виховання – це систематична, цілеспрямована діяльність, спрямована на формування правової свідомості, культури та поведінки [38, с. 30]. Вона розглядає його як послідовний вплив на

свідомість і психологію вихованців (як окремих осіб, так і груп) через суспільний устрій, ідеологічні чинники, з метою розвитку глибоких правових уявлень, переконань, почуттів, а також виховання високої правової компетентності та навичок юридичної взаємодії відповідно до сучасних вимог правового розвитку суспільства [38, с. 30].

П. Рабінович зазначає, що правове виховання впливає на внутрішній стан особистості, її свідомість і психологію, сприяючи засвоєнню правової ідеології та формуванню правової компетентності. Цей вплив може бути як свідомим, так і неусвідомленим, охоплюючи соціальний устрій, моральну атмосферу, традиції, освіту та спеціальне навчання [104, с. 75], [38, с. 30-31].

Г. Задорожна підкреслює, що правове виховання необхідно розглядати з діалектичного погляду як комплексний суспільний процес, який поєднує формування особистості під впливом ідеологічних чинників, об'єктивних умов життя та цілеспрямованої дії суспільства на свідомість людей [38, с. 31].

Автори монографії «Правове виховання в сучасній Україні» (А. Гетьман, Л. Герасіна, О. Данильян) наголошують на тісному зв'язку правового виховання з правовим навчанням. Вони зазначають, що виховання неможливе без навчання, яке, у свою чергу, має виховний ефект. Виховання впливає на емоційно-вольову, ціннісну та світоглядну сфери свідомості, тоді як навчання зосереджене на раціональному, інформаційно-ознайомлювальному аспекті. Однак, на думку вчених, виховний вплив обмежений реальною правовою практикою, оскільки повагу до цінностей, які декларуються лише формально, але не втілюються в суспільстві, виховати неможливо [13, с. 31].

С. Береза підкреслює, що правова освіта, як і правове виховання, є процесом засвоєння знань про основи держави і права, формування поваги до закону, прав людини, а також активної позиції щодо порушень законності та правопорядку [4, с. 20]. Правова освіта є невід'ємною складовою правової компетентності та умовою правової вихованості особистості, тому правове навчання має бути присутнім на всіх рівнях освіти. На думку С. Берези, результатом освіти має бути не лише набір знань і навичок, а й готовність до сучасних інтелектуальних,

соціально-правових, комунікативних та інформаційних практик, а також сприйняття права та його норм [4, с. 20].

Оскільки правове виховання спрямоване на формування та вдосконалення правової компетентності особистості, це поняття потребує детальнішого розгляду.

М. Кравчук визначає правову культуру як систему правових цінностей, що відповідає рівню правового прогресу суспільства та відображає стан свободи особистості й інші соціальні цінності у правовій формі. Правова культура особистості включає правові знання, уміння, навички, емоції, почуття та вольові компоненти, які проявляються у правомірній діяльності та поведінці, а також у глибокому розумінні та свідомому виконанні вимог права [72, с. 195].

Г. Задорожна та М. Кравчук розрізняють правову культуру особистості (характеризується повагою до права, знанням його норм і вмінням їх застосовувати) та правову культуру суспільства (охоплює рівень правосвідомості, досконалість законодавства, організацію його дотримання, стан законності та правопорядку) [72, с. 195], [38, с. 35].

Таким чином, правова культура є системою правових цінностей, що відображає рівень правового прогресу суспільства, стан свободи особистості та інші соціальні цінності, а також охоплює правосвідомість, законодавство, юридичну практику та правову науку.

Важливим є розуміння, що правосвідомість і правова культура формуються через правову соціалізацію, яка передбачає входження особи в правове середовище, набуття правових знань, залучення до правових цінностей і їх втілення у правомірній поведінці та правовій активності [96, с. 425], [38, с. 36].

І. Омельчук звертає увагу на парадокс у молодіжному середовищі: з одного боку, молоді люди негативно ставляться до законодавства, а з іншого – вірять, що «хороші закони» можуть вирішити економічні та соціальні проблеми [84, с. 16].

О. Колосова визначає правову культуру молодших школярів як інтегративне особистісне утворення, що формується через правові знання, правосвідомість і

правотворчу поведінку [64, с. 8]. В. Грицько також називає її інтегративним утворенням, зумовленим віковими та психологічними особливостями, що базується на елементарних правових знаннях, ціннісному ставленні до людей, повазі до прав людини та правомірній поведінці [18, с. 57].

Г. Задорожна трактує «правову вихованість дітей 6–7 років» як особистісне утворення, що відображає ступінь володіння правовими уявленнями про власні права й обов'язки, права інших, сформоване ставлення до права як цінності, а також уміння використовувати права, виконувати обов'язки та уникати протиправної поведінки [38, с. 94].

Учені (Л. Кравченко, Л. Твердохліб, М. Щербань та ін.) одностайні у тому, що правова культура – ширше поняття, ніж правова компетентність. «Поняття «правова компетентність» Л. Кравченко визначила як підпорядковане поняттю «правова культура» і таке, що позначає передбачений нормативними засобами освітній чинник розвитку цієї культури» [71, с. 29].

Н. Головка виділяє складові правової компетентності: право як система норм; правовідносини, регульовані правом; правові установи, що забезпечують контроль і виконання права; правосвідомість і самоконтроль; правова поведінка (як правомірна, так і протиправна); правова компетентність (знання та мислення); соціально-правова активність [15, с. 96].

У дослідженні ми розглядаємо поняття «правова компетентність учнів молодшого шкільного віку» як інтегроване особистісне утворення, що характеризується рівнем засвоєння знань про власні права та обов'язки, права інших людей, сформованим ставленням до права і правових норм як до цінностей, умінням діяти відповідно до правил та законів у суспільстві, виконувати обов'язки та уникати протиправної поведінки в соціальному середовищі, проявляти здатність до рефлексії.

Для підвищення правової компетентності, зокрема серед молодших школярів, учені наголошують на необхідності чіткої державної політики, яка координувала б зусилля державних органів, та використання накопиченого досвіду правового виховання [24].

1.2. Генеза правового виховання школярів у другій половині XX – на початку XXI століття

Основи правового виховання учнів закладалися у педагогічних працях видатних мислителів XIX–XX століть. К. Ушинський зазначав, що свобода є внутрішньою потребою людини, яка сприяє розвитку нації та суспільства через відповідний спосіб життя. С. Русова вважала, що демократизація особистості полягає не у зовнішніх дозволах, а у внутрішньому усвідомленні своїх прав, свобод і пов'язаної з ними відповідальності. А. Макаренко зробив значний внесок у правове виховання, працюючи з безпритульними дітьми та тими, хто мав злочинне минуле, формуючи етику їхньої поведінки.

Сприйняття сучасною дитиною демократичних цінностей сприяє її відкритості до європейської та світової культури, постійному переосмисленню цінностей, умінню розрізняти фундаментальні ідеї, перевірені часом, та ті, що відповідають сучасним викликам.

У педагогічній теорії та практиці приділялася увага правовому вихованню дітей здавна. У кінці 50-х та початку 60-х рр. були напрацьовані нові форми правового виховання молодших школярів, які потребують популяризації, як і наукові розвідки учених з проблем правового виховання учнів. Водночас у той час існували й прорахунки, яких необхідно уникати.

За нижню межу дослідження варто прийняти 1959 р. (20 листопада 1959 р. Генеральною Асамблеєю ООН прийнято Декларацію прав дитини). Саме у 1959 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». Однак у ньому акценти були зроблені на трудовому вихованні учнів. Закон спричинив також і негативні наслідки: початкова школа втратила свою функціональну самостійність і стала лише фундаментом для подальшого навчання.

У цей час в українських школах формуються нові підходи до правового виховання, водночас для нього були притаманні суттєві недоліки. Воно було заідеологізоване, мало класовий характер, де пріоритет віддавався ідеологічному аспекту.

Аналіз наукових джерел [34–42], [95] показує, що у працях дослідників ґрунтовно висвітлено розвиток правового виховання в українських школах [95].

Одним із ключових досліджень є монографія А. Гуза «Становлення та розвиток шкільної правової освіти України (1991–2007 роки)» [22], опублікована у 2009 році. Хронологічні рамки дослідження (1991–2007) автор обґрунтовує початком розвитку національної правової освіти після здобуття Україною незалежності у 1991 році та створенням у 2007 році міжвідомчої робочої групи для розробки Концепції безперервної правової освіти у школах.

А. Гуз запропонував періодизацію розвитку шкільної правової освіти: перший етап (1991–1995) – формування нових основ правової освіти в незалежній Україні; другий (1995–2001) – пошук ефективної моделі правової освіти; третій (2001–2007) – становлення системи шкільної правової освіти [21, с. 6].

У своїх висновках учений зазначив:

- права освіта в школах розвивалася в контексті загальнокультурних та освітніх процесів країни;
- на межі ХХ–ХХІ століть у школах сформувався блок правових дисциплін, хоча й не в повному обсязі;
- значний внесок у цей процес зробили громадські організації, зокрема Спілка юристів України та Українська правнича фундація, які ініціювали введення правових дисциплін у школах;
- підготовка вчителів правових дисциплін здійснювалася у вищих навчальних закладах за державним замовленням та за кошти фізичних і юридичних осіб;
- запроваджувалася профільна права підготовка;
- у школах проводилася активна позакласна та позааудиторна робота з правового виховання за участі науковців, правозахисників, правоохоронців та інших фахівців [22, с. 111–112, 384–389].

О. Костенко виокремив етапи розвитку шкільної правової освіти в Україні, починаючи з 1924 року, коли після затвердження першої Радянської Конституції

Народний комісаріат освіти отримав завдання ввести вивчення її основ у школах. На період незалежності припадають чотири етапи:

- 1991–1994 – початок формування системи шкільної правової освіти в незалежній Україні;
- 1995–1999 – створення основ безперервної правової освіти та визначення ролі школи в її реалізації (зокрема, через прийняття «Програми правової освіти населення» Кабінетом Міністрів України);
- 2000–2008 – затвердження у 2001 році Указом Президента України «Національної програми правової освіти населення»;
- з 2009 року – розробка нових підходів до організації шкільної правової освіти, зумовлена переходом до профільної старшої школи [70, с. 216–217].

Дослідження, присвячені правовій освіті в початковій школі, практично відсутні. Аналіз педагогічних видань другої половини ХХ століття свідчить, що правове виховання було важливим не лише для шкіл, а й для суспільних інститутів. Під час підготовки вчителів цій проблемі приділяли значну увагу. У 60-х роках ХХ століття науковці, викладачі вишів та вчителі-практики ділилися досвідом роботи з важковиховуваними дітьми.

Наприкінці 1950-х рр. ХХ ст. у педагогічних закладах розпочалася практика перевиховання підлітків із девіантною поведінкою студентами. Аналіз так званої наставницької діяльності майбутніх учителів та застосовуваних соціально-виховних технологій вказує на схожість процесу перевиховання з сучасними методами роботи з важковиховуваними дітьми. Основні етапи цього процесу включали: вплив на свідомість через бесіди про життєві цінності та професійне майбутнє; залучення до активної діяльності, зокрема участі у заходах педагогічних закладів і навчанні; а також вплив на емоційну сферу. Викладачі педагогічних кафедр надавали студентам, які бажали працювати з «важкими» учнями, консультаційну та практичну підтримку. Така наставницька практика була поширена майже в усіх педагогічних навчальних закладах.

Наприклад, у Горлівському педагогічному інституті іноземних мов з 1958 року студенти працювали з такими дітьми, і в 1962/63 навчальному році

80 студентів активно взаємодіяли з 65 підлітками, з яких 30 повернулися до школи до кінця першого півріччя [122, с. 83].

У журналах «Радянська школа» (нині «Рідна школа») 1960–1970-х рр. підкреслювалося, що виховання людини є ключовою суспільною проблемою, вирішення якої не обмежується лише школою, а потребує участі всієї громади. Науковці наголошували, що звинувачувати виключно школу у проявах девіантної поведінки молоді та підлітків неправильно. І. Синиця у виданні «Радянська школа» за 1967 р. зазначав: «Таке мислення свідчить про нерозуміння всіх виховних можливостей суспільства, де за виховання дітей, крім школи, відповідають батьки, громадські організації та всі члени суспільства» [106, с. 45]. Водночас школа залишалася центральним осередком виховання в соціальному середовищі. Ці ідеї набули особливої актуальності після Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 липня 1966 р. «Про посилення відповідальності за хуліганство», який стимулював активізацію соціального виховання [106, с. 45]. Дослідники акцентували на необхідності підготовки учнів до життя, що передбачало не лише передачу знань, умінь і навичок, а й навчання поваги до інших, їхнього спокою та гідності.

Дослідники, які вивчали питання перевиховання підлітків, вважали ключовим методом впливу орієнтацію на позитивні якості дитини (у сучасній термінології – технологію «створення ситуації успіху»). Наставник мав виявляти сильні сторони вихованця та спрямовувати їх для налагодження внутрішньогрупових, колективних та індивідуальних взаємин між підлітком, наставником і колективом [89, с. 98].

Проблеми важковиховуваності та правового виховання переважно стосувалися підлітків і рідко розглядалися в контексті початкової школи.

Проте профілактична робота все ж проводилася. Відомий педагог-гуманіст В. Сухомлинський наголошував, що правове виховання та запобігання правопорушенням є однією з найгостріших соціальних проблем суспільства [115, с. 323]. Він вважав за необхідне проводити цілеспрямовану виховну роботу, спрямовану на унеможливлення появи правопорушників. Боротьба з

протиправною поведінкою дітей, на його думку, має бути насамперед боротьбою за формування духовного багатства особистості, її світогляду та переконань [114, с. 46].

В. Сухомлинський вважав, що запобігання правопорушенням і злочинності полягає, зокрема, у недопущенні формування безсоромності в людини. Він зазначав: «... Від почуття огиди – до сорому, від сорому – до мужньої стійкості, непохитності, непіддатливості, стійкості проти будь-яких спонукань, поштовхів («дружків», «вулиці») до правопорушення, злочину» [115, с. 324–325].

Аналіз праці В. Сухомлинського «Серце віддаю дітям» показує, що дитяча душа відкрита до прагнення творити красу та радість для інших, але для цього необхідно, щоб за закликами слідувала реальна праця. Якщо дитина бачить, що її дії приносять радість оточуючим, вона з раннього віку вчиться гармонізувати свої бажання з інтересами інших. Це має вирішальне значення для виховання доброти та людяності. Ті, хто не вміє обмежувати свої бажання, не стануть справжніми громадянами. Егоїзм, байдужість до страждань інших та індивідуалізм формуються в тих, хто в дитинстві зосереджений лише на власних інтересах, ігноруючи потреби колективу [113, с. 86].

Уміння контролювати свої бажання, яке здається простим, але є надзвичайно складною звичкою, є основою людяності, чуйності, сердечності та внутрішньої самодисципліни. Без цієї якості неможливі ані совість, ані формування справжньої людини [113, с. 86].

У контексті дослідження актуальним завданням є згуртування та розвиток учнівського колективу, оскільки колектив відіграє ключову роль як регулятор і засіб правового виховання.

Одним із ключових методів, що сприяє моральному вихованню школяра та формуванню його правової компетентності, є створення ситуації успіху.

А. Глущенко наводить приклад із практики вчительки А. Ф. Громової із СШ № 2 м. Слов'янська. У середині навчального року до її першого класу прийшов новий учень, Рома Д., який мав численні поведінкові проблеми: був невихованим, грубим, нечесним, прагнув чинити шкоду (бити, штовхати,

плювати), тікав із дому, блукав вулицями, збирав пляшки, купував цигарки та вживав нецензурну лексику. Вчителька описувала його як «зацьковане вовчєня». Проте через півроку характеристика Романа кардинально змінилася: він став відмінником, виявив інтерес до навчання, став чесним, лагідним, ввічливим, скромним, охоче виконував доручення та прагнув робити все якнайкраще [14, с. 25].

Зміни в поведінці учня розпочалися з терплячого й турботливого підходу вчительки А. Ф. Громової. Спочатку Рома сидів сам, оскільки однокласники уникали його. Вчителька не дорікала й не сварила за його витівки, а натомість виявляла стриману увагу до його справ, демонструючи зацікавленість. Вона помітила, що хлопчик почав акуратніше виконувати домашні завдання, і оцінила це високими балами. Одного разу вона серйозно й довірливо сказала: «Ти можеш добре вчитися!», що справило значний вплив на нього. Коли клас почав помічати його успіхи в навчанні та поведінці, вчителька підбадьорила: «Рома, якщо ти постарєшся, то будеш відмінником!». Відтоді хлопчик кардинально змінився, став найкращим учнем у класі, уникав поганих вчинків і прагнув бути хорошим у всьому [14, с. 25].

Аналіз журналу «Початкова школа» за 1968–1990 роки свідчить, що у 1970-х роках ХХ століття питання правового виховання учнів молодшого шкільного віку набули особливої актуальності. Зокрема, у випуску журналу за 1976 рік (№ 10) була опублікована стаття І. Козубовської та Є. Деркач «Профілактика трудновиховуваності молодших школярів» [60].

Правове виховання в СРСР було частиною комуністичного виховання [99, с. 215]. Мало класовий характер, де пріоритет віддавався класово-партійному та ідеологічному аспекту. Головною метою було формування соціалістичної правосвідомості, яка з сучасної перспективи радше виглядає як відсутність справжньої правової свідомості. Особлива увага приділялася вихованню поваги до законів соціалістичної держави, соціалістичної законності та правопорядку, а право розглядалося як інструмент захисту інтересів трудящих. Важливе значення мала революційна правосвідомість. Великий акцент робився на зв'язку

правового виховання з практикою комуністичного будівництва, що, на думку тодішньої влади, сприяло зміцненню радянської державності. Участь молоді у реалізації норм соціалістичного права вважалася необхідною для формування переконаності в правильності та важливості правопорядку. Аналіз цього періоду показує, що правовиховна діяльність адаптувалася до потреб різних етапів соціалістичного будівництва. У рішеннях партійних з'їздів проголошувався комплексний підхід до комуністичного виховання, включаючи правове, який передбачав розкриття сутності радянської соціалістичної демократії, вдосконалення соціалістичної законності, зміцнення правопорядку та утвердження демократизму й гуманізму радянського суспільства [99, с. 216].

Завдання правового виховання в СРСР визначалися на основі ленінського принципу, який передбачав поєднання комуністичного виховання з актуальними завданнями комуністичного будівництва [99, с. 217].

Необхідність виховання передбачала неприйняття приватновласницької психології, корисливості, міщанства та прагнення до збагачення. Ця боротьба супроводжувалася гучними гаслами, які змінювалися залежно від рішень чергових партійних з'їздів. Кожне нове гасло запускала кампанію з подолання залишків капіталістичного минулого. Значна увага в правовому вихованні приділялася формуванню комуністичного ставлення до праці, що передбачало усвідомлення молоддю своїх трудових прав і обов'язків [99, с. 217].

Центральні партійні органи розробляли стратегію ідеологічної роботи, зокрема в сфері правового виховання. У рішеннях XXIV–XXVII з'їздів партії, а також у постановах ЦК КПРС, таких як «Про заходи щодо поліпшення правового виховання трудящих» (1970) і «Про поліпшення роботи з охорони правопорядку та боротьби з правопорушеннями» (1979), розглядалися питання правового виховання. Особлива увага приділялася профілактиці правопорушень серед молоді, зокрема неповнолітніх [99, с. 218].

Центральне та місцеве телебачення також сприяли вихованню основ правової культури. Важливу роль відігравав інформаційно-аналітичний напрям, зокрема через повідомлення про нововведення в радянському законодавстві в

програмі «Час» та інформаційних передачах місцевих телеканалів. Особливий інтерес у молоді викликав телевізійний журнал «Людина і закон» на центральному телебаченні, а також аналогічні програми на місцевих каналах. Ці передачі супроводжувалися коментарями юристів, хоча інформація про зміни в законодавстві часто залишалася незрозумілою з точки зору її практичного застосування [99, с. 227]. Окрім того, суттєвим недоліком залишається ідеологічна складова, ігнорування зарубіжних здобутків.

Цикл передач «Слідство ведуть знавці» від редакції літературно-художніх програм центрального телебачення викликав значний інтерес у глядачів, перевершуючи популярністю інші програми. Аудиторії імпонувала стурбованість за стан правопорядку, розгляд співвідношення моральних і правових норм, а також повсякденні проблеми героїв. Основною темою серіалу була охорона соціалістичної законності, що відповідало його ідеологічній меті. Система правовиховних програм базувалася на принципі переваги соціалістичної законності та правопорядку над західними: отже, і тут знаходили можливості для розпалювання ворожнечі, шкідливої пропаганди. Ефективність таких програм, особливо тих, що містили критичний аналіз, оцінювалася за реакцією офіційних органів, їхніми відповідями та конкретними заходами щодо усунення недоліків у правоохоронній сфері. Хоча частина цих відповідей була формальною, практика реагування на телевізійні виступи мала позитивний вплив на правове виховання, особливо серед молоді. Радянське телебачення активно використовувало документальні та публіцистичні фільми для формування поваги до закону, соціалістичного правопорядку та законності. Правове виховання молоді було частиною процесу формування «соціалістичного типу молоді», де ключовим завданням було виховання високого рівня правової та політичної культури нової радянської людини [99, с. 228].

Телевізійні програми зосереджувалися на правових питаннях, наголошуючи, що правопорушення та злочини в суспільстві є тимчасовими, перехідними явищами, залишками капіталістичного минулого. Їх подолання вважалося ключовим завданням комуністичного виховання, зокрема у

формуванні правової компетентності. Важливу роль у правовому вихованні населення відігравала преса [99, с. 229].

Негативними рисами правового виховання в СРСР були декларативність, надмірна ідеологізація, формалізм, а також суперечності між класовим підходом до моралі й права та загальнолюдськими цінностями [99, с. 229].

Наслідки такого класово-ідеологізованого правового виховання напередодні проголошення незалежності України відображені в публікаціях журналу «Початкова школа».

У 1990 р. В. Єременко у статті «Профілактика учнівських правопорушень» зазначав, що за останні десятиліття кількість злочинів, скоєних неповнолітніми в республіці, зросла на 20,5%. Щороку в протиправних діях беруть участь 17–21 тисяча підлітків, половина з яких є учнями загальноосвітніх шкіл та профтехучилищ. Близько 100 тисяч неповнолітніх порушують громадський порядок, антиалкогольне законодавство та вчиняють інші правопорушення. Особливу тривогу викликає зростання випадків жорстокого насильства, вандалізму та особливо тяжких злочинів серед школярів, зокрема дівчат. У 1989 році кількість злочинів, скоєних дітьми віком 14–15 років, зросла на 18,4%, а за попередні 10 років їхня кількість подвоїлася [31, с. 45].

Таким чином, з тривожними даними про підліткову злочинність Україна, яка входила до складу СРСР, наближалася до здобуття незалежності. Освітня система вже тоді відчувала значний вплив помилок у вихованні дітей, особливо молодшого шкільного віку.

Українські вчені не лише вказували на тривожні статистичні дані, а й пропонували заходи для запобігання девіантній поведінці. Зокрема, вони радили запроваджувати систематичну профілактичну роботу ще в початковій школі, оскільки помилки у вихованні дітей молодшого віку мають довготривалий вплив на їхнє життя. Вони зазначали: «Аналіз причин багатьох злочинів, скоєних підлітками, показує, що антигромадські прояви не є випадковими епізодами, а є закономірним результатом тривалого процесу соціальної деформації особистості» [31, с. 45].

Аналізуючи цю проблему, науковці зазначали, що «...зовнішній прояв антигромадського вчинку не виникає раптово: він зазвичай є результатом більш чи менш тривалого процесу формування особистості... Поступово, крок за кроком, формуються елементи майбутнього антигромадського діяння, з'являються його нові характеристики» [31, с. 45].

На думку вчених, доцільним є передбачення моральної поведінки: «Коли класний керівник прагне вплинути на поведінку учня, він повинен мати чітке уявлення про бажані результати, зважаючи на їхню досяжність» [31, с. 45].

Однак ключову роль відіграє налагодження співпраці з батьками у профілактичній діяльності: «Питання виховання молодого покоління неможливо успішно вирішити без урахування впливу сім'ї на дітей. Необхідно вміло організувати роботу з батьками ще в початковій школі, щоб уникнути розриву між ними та школою» [31, с. 46]. Автор виділив причини девіантної поведінки, які слід усунути для запобігання правопорушенням: низький рівень педагогічної культури батьків, недоліки в гендерному вихованні та невдачі в навчанні [31, с. 46]. В. Єременко пропонує створювати класи вирівнювання та формувати в початковій школі єдність, свідомість і звичку до дисциплінованої поведінки [31, с. 47-48]. Він зазначає, що «дисципліна в наших школах часто базується більше на заборонах, ніж на свідомому підході» [31, с. 48].

На жаль, автор підкреслює, що школа, правоохоронні органи та громадськість зосереджують зусилля переважно на тих, хто вже перебуває на особливому обліку через скоєні правопорушення, тоді як профілактичній роботі приділяється значно менше уваги [31, с. 48].

Значні зміни у правовому вихованні учнів розпочалися з утворенням незалежної Української держави. Можна констатувати, що 1991 рік став початком формування системи шкільної правової освіти в незалежній Україні.

У цей період з'являється ключова ідея впровадження психолого-педагогічної діагностики в освітніх закладах: «У концепції виховання молодого покоління суверенної України в закладах народної освіти значна увага приділяється психолого-педагогічній діагностиці» [52, с. 5]. О. Киричук та

О. Федорченко виокремлюють два види діагностики: експрес-діагностику та поглиблену діагностику [52, с. 7]. Автори наголошують на важливості тісної співпраці між педагогом і психологом, що сприятиме розвитку різноманітних виховних практик [52, с. 9]. На думку В. Бедь, І. Козубовської та В. Сагарди, актуальним завданням є створення шкільних психологічних служб [59, с. 5]. Автори пропонували запозичити зарубіжний досвід профілактики девіантної поведінки учнів, зазначаючи, що такі служби функціонують за кордоном: «Так, перший шкільний психолог з'явився в Англії у 1913 р., у США – з 1915 р. Тому не дивно, що психологічні служби в цих та деяких інших країнах досягли високого рівня розвитку і значно допомагають школам» [59, с. 5]. Науковці В. Бедь, І. Козубовська та В. Сагарда вказують, що причинами девіантної поведінки молодших школярів можуть бути порушення психічного чи фізичного здоров'я, зокрема сенестопатія, парамнезія тощо [59, с. 6].

І. Козубовська розвиває цю ідею в подальших працях [61, с. 10]. Вона зазначала, що до найпоширеніших відхилень належать: порушення відчуттів і сприймання, такі як слабкий зір, слух, підвищена або знижена чутливість, відчуття стягування шкіри, тремтіння, свербіж. Щодо пам'яті, характерними є прояви гіпомнезії (загальне послаблення пам'яті), амнезії (забування окремих подій чи явищ), парамнезії (спотворене відтворення фактів, подій чи явищ минулого), перевага мимовільного запам'ятовування над довільним, а також механічної пам'яті над смисловою. Мисленнєва діяльність може відзначатися відсутністю самостійності, критичності, гнучкості, невмінням узагальнювати, встановлювати причиново-наслідкові зв'язки, порушенням темпу мислення, а також стереотипністю та нелогічністю. У емоційно-вольовій сфері можуть спостерігатися різноманітні відхилення: емоційна загальмованість, байдужість, апатія, депресія, різкі перепади настрою, а також брак цілеспрямованості, рішучості, витримки, наполегливості та вміння долати труднощі [61, с. 10].

І. Козубовська підкреслювала, що ці, на перший погляд, незначні відхилення в психічному розвитку учня перешкоджають йому досягати успіхів у навчанні, яке є ключовим у шкільному віці. Це часто спричиняє сильні емоційні

переживання, дискомфорт, конфлікти з батьками та вчителями, втрату інтересу до навчання і школи загалом, а також спонукає шукати друзів і нові види діяльності поза школою, де легше задовольнити потребу в самовираженні, визнанні та отримати вищий статус у групі [61, с. 10].

Науковець наголошує на важливості ранньої профілактики правопорушень, зазначаючи, що її мета полягає в «своєчасному виявленні початкових ознак відхилень у формуванні особистості та забезпеченні відповідної корекції» [61, с. 10]. У цей період уже констатується існування психологічних служб у школах, які сприяють узгодженості виховних впливів і належному особистісному розвитку учнів.

Із проголошенням незалежності України науковці та педагоги починають акцентувати увагу не лише на протиправній поведінці дітей, а й на діях дорослих, зокрема батьків: «На жаль, у нашій пресі не оприлюднюються дані про те, скільки дітей зазнають батьківських побоїв, скількох малюків довелося госпіталізувати до реанімації після таких «виховних заходів». ... Кого ми вводимо в оману, замовчуючи це? Запитайте у лікарів швидкої допомоги чи працівників дитячих травматологічних або реанімаційних відділень – вони розкажуть таке, що спонукає негайно звертатися до прокурора» [66, с. 10].

Новий етап у формуванні правової компетентності учнів розпочався у 2002 році. Йому передували дві ключові події: відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 1717 від 16 листопада 2000 року «Про перехід загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру і 12-річний термін навчання» було змінено структуру шкільної освіти в Україні. Слідом за цими змінами оновлено зміст початкової освіти. Ці зміни були ініційовані тією ж постановою, яка передбачала: протягом 2000–2002 років здійснити заходи, спрямовані на оновлення змісту загальної середньої освіти відповідно до нової структури середньої загальноосвітньої школи, а також розробити навчальні плани і програми для закладів освіти різних типів.

У 2001 році відбувся II Всеукраїнський з'їзд працівників освіти, на якому було ухвалено, а згодом затверджено Президентом України Національну

доктрину розвитку освіти — стратегічний документ, що став основою для низки законодавчих актів і орієнтиром для фундаментальних змін. Головною метою доктрини визначено модернізацію освітньої галузі відповідно до потреб ХХІ століття. Перед освітою постали численні виклики, які вимагають не лише залучення ресурсів, а й суттєвого коригування державної політики щодо розвитку цієї сфери [77, с. 217].

Починаючи з 2002 року, розпочинається новий етап у розвитку правового виховання молодших школярів.

Основоположним документом стала Національна доктрина розвитку освіти, яку обговорювали на II Всеукраїнському з'їзді педагогічних працівників (жовтень 2001 р.) та затвердили Указом Президента України від 17 квітня 2002 р. Цей документ утілює Концепцію нової школи.

Одним із перших значущих документів, спрямованих на втілення Національної доктрини розвитку освіти, стала Державна програма «Вчитель», затверджена у 2002 році постановою Кабінету Міністрів. Її метою було окреслення невідкладних і перспективних заходів для модернізації системи освіти з урахуванням потреб сучасного інформаційно-технологічного суспільства, забезпечення соціально-економічних гарантій для професійної самореалізації педагогів та підвищення їхнього соціального статусу в суспільстві. На основі цієї загальнодержавної програми на місцевих рівнях розроблялися програми з урахуванням регіональних особливостей [77, с. 217].

Важливою подією, що вплинула на правове виховання учнів молодшого шкільного віку було оприлюднення у 2016 р. Концептуальних засад реформування Нової української школи. У цьому документі було визначено ключові компетентності для життя, зокрема громадянські та соціальні. Вони відображають сформованість основ правової вихованості молодших школярів, що проявляється у повазі до закону та дотриманні прав людини.

Вагомою віхою у розвитку освіти, правовому виховані є прийняття Закону про освіту (2017). У 2018 р. було прийнято новий Державний стандарт початкової освіти. Акцентовано увагу на ключових компетентностях:

громадянській (повага до закону, права людини), соціальній (відповідальність, толерантність) та підприємницькій (активна позиція). Було закладено основу для інтеграції правової освіти через проєктну діяльність, інтерактивні методи та виховання на демократичних цінностях.

Розвиток відбувався поступово – з акцентом на відкритість до європейських стандартів (наприклад, інтеграція елементів Конвенції ООН про права дитини), програми просвіти для учнів, учителів і батьків за участю громадських організацій (як-от «Правова освіта для дітей» від МОН). У 2019–2021 рр. з'явилися нові програми, як-от Концепція національно-патріотичного виховання (2019), яка доповнила правове виховання елементами патріотизму та громадянської ідентичності.

Отже, у 2017 – 2021 рр. правове виховання відбувалося у контексті вимог НУШ та Державного стандарту початкової освіти.

З 24 лютого 2022 р. правове виховання зазнало радикальних змін через перехід на дистанційне/гібридне навчання (постанова КМУ № 332 від 07.03.2022). РФ, почавши повномасштабну війну, порушила права кожної української дитини. Школи зосередилися на психологічній підтримці, безпеці та базових правах (захист від насильства, права ВПО).

У 2022–2023 рр. МОН видало рекомендації для дошкільних і шкільних закладів (лист № 1/3845-22 від 02.04.2022), де правове виховання інтегрувалося з елементами суспільної безпеки (права на життя, захист від експлуатації) та патріотизму (Концепція національно-патріотичного виховання до 2025 р., затверджена у червні 2023 р.).

Верхньою межею періодизації генези правового виховання учнів необхідно вважати 2025 р.. Вагомою подією є ухвалення у травні 2025 р. Верховною Радою трьох законів про захист прав дітей під час війни (Визначення статусу депортованих і примусово переміщених дітей (№9495); Обмеження на усиновлення для осіб, пов'язаних із насильством чи зрадою; Спрощення отримання статусу дитини, яка постраждала від війни), що інтегрує правове виховання в шкільні програми (права на безпеку, розвиток у кризі);

ухваленням Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року та затвердженням операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2028 роках, приєднанням України до ініціативи European Child Guarantee – ключової програми Європейського Союзу, спрямованої на подолання дитячої бідності та соціального відчуження [12], [103], [117].

Отже, аналіз досліджень з правового виховання дітей і молоді в другій половині XX – на початку XXI століття, розвитку початкової школи, а також концептуальних документів і законодавчих актів, які регулюють її діяльність, дав змогу виокремити такі періоди розвитку правового виховання учнів молодшого шкільного віку:

1959–1990 рр. – правове виховання в початковій школі формувалася в межах загальнокультурних та освітніх процесів країни, будучи тісно пов'язаною з ідеологічними факторами;

1991–1994 рр. – початковий етап становлення системи шкільного правового виховання в незалежній Україні;

1995–2001 рр. – формування неперервної правової освіти та визначення ролі школи в її реалізації, що завершилося прийняттям Указу Президента України в 2001 році про «Національну програму правової освіти населення»;

2002–2016 рр. – правове виховання школярів відбувалося в умовах реформування структури та змісту освіти в Україні, з орієнтацією на відкритість до європейських і світових правових культурних надбань;

2017 – 2021 рр. – формування правових компетентностей у контексті вимог НУШ та Державного стандарту початкової освіти;

2022 – 2025 рр. – формування правових компетентностей учнів початкової школи в умовах сучасних суспільних викликів, воєнного стану.

Основними критеріями обґрунтованої періодизації є суспільно-політичні чинники; загальнокультурні та освітні процеси, що формують правове виховання учнів; орієнтація на євроінтеграцію та європейські виховні цінності, такі як свобода й відповідальність; розвиток початкової освіти та ключових

компетентностей учнів початкової школи, зокрема громадянських і соціальних; сучасні суспільні виклики, основним з яких є війна росії проти України.

1.3. Аналіз рівня вивченості питання формування базових засад правової компетентності учнів початкової школи

Питання розвитку основ правової компетентності учнів початкової школи варто аналізувати за такими ключовими напрямками:

- зміст, методи та форми здійснення правового виховання школярів;
- правове виховання як складова формування гармонійно розвиненої особистості;
- специфіка правового виховання дітей молодшого шкільного віку;
- співпраця між школою та сім'єю у процесі правового виховання дітей;
- підготовка майбутніх учителів початкових класів до формування правової компетентності учнів.

Для вивчення питання формування правової компетентності учнів молодшого шкільного віку було використано такі джерела:

- дисертаційні роботи та монографії; серед найвагоміших для дослідження – дисертації Г. Задорожної (Задорожна Г. С. Педагогічні умови правового виховання дітей 6–7 років у взаємодії сім'ї і закладу освіти, Одеса, 2018); І. Запорожана (Запорожан І. Г. Педагогічні основи правовиховної роботи з молодшими школярами, Тернопіль, 2002); О. Колосової (Колосова О. В. Формування у молодших школярів основ правової компетентності в процесі позаурочної діяльності, Вінниця, 2011); Л. Мацук (Мацук Л. О. Підготовка майбутніх учителів початкових класів до правового виховання молодших школярів, Тернопіль, 2002); монографії Гетьман А. П., Герасіної Л. М., Данильян О. Г. (Гетьман А. П., Герасіна Л. М., Данильян О. Г. Правове виховання в сучасній Україні, Харків, 2010); С. Богачова (Богачов С. В. Теоретико-правові засади правової освіти в Україні: монографія / За заг. ред. чл.-кор. НАН України О. Л. Копиленка; Київ, 2011) та інші;
- праці класичних педагогів, присвячені правовому вихованню, його

зв'язку з моральним вихованням та формуванням гармонійно розвиненої особистості;

- періодичні видання, такі як «Початкова школа» та «Радянська (Рідна) школа», а також збірники наукових статей закладів вищої освіти України;
- навчальні посібники з питань правового виховання та профілактики девіантної поведінки;
- матеріали наукових конференцій;
- довідкові та енциклопедичні видання;
- підручники та навчальні посібники для початкової школи;
- електронні ресурси, включаючи ті, що містять нормативно-правові акти з правової тематики.

Зміст, форми та методи правового виховання учнів

Питання змісту, форм і методів правового виховання учнів розкриваються у дослідженнях В. Берман, Н. Бібік, В. Грицько, І. Козубовської, О. Колосової, Н. Лесько, О. Наровлянського, О. Скаун, В. Тернопільської, О. Товканець, М. Фіцули та інших. Особливості правового виховання в позаурочній і позашкільній діяльності досліджують В. Дубровський, В. Іова, О. Пометун, В. Оржеховська, А. Сиротенко, Л. Твердохліб, тоді як специфіку правового виховання для різних вікових груп дітей аналізують Н. Агаркова, В. Загрева, І. Запорожан, Л. Кузьменко, М. Подберезський, О. Пометун, Л. Твердохліб, Н. Ткачова та інші.

В. Грицько підкреслює, що змістом правового виховання є формування в учнів громадянської культури, знань про права та обов'язки перед суспільством і державою, а також готовності дотримуватися правових норм і поважати правила співжиття [18, с. 57].

Н. Лесько визначає основні форми правового виховання, серед яких – диспути, «круглі столи» з правових питань, тренінги, конкурси, а також методи, що включають вправи, ігрові та інтерактивні підходи [74, с. 35].

Дослідники зазвичай розглядають правове виховання у тісному зв'язку з моральним, естетичним та іншими аспектами **формування гармонійно**

розвиненої особистості. Аналіз теоретичних підходів до взаємодії морального і правового виховання дозволив виокремити три основні позиції:

1. Прихильники першого підходу наголошують на пріоритетності морального виховання над правовим, вважаючи, що вищий рівень моральної свідомості сприяє мотивації до виконання як моральних, так і юридичних обов'язків.

2. Другий підхід акцентує на рівнозначності морального і правового виховання, які спрямовані на формування суспільно прийнятних взаємин і можливостей для самореалізації особистості в соціально значущій діяльності.

3. Третій підхід, який базується на етичному розумінні права, підкреслює необхідність не лише аналізу мотивів правомірної поведінки, але й осмислення цілей, засобів і практичних дій у морально-правовій взаємодії.

Різноманітність поглядів на взаємозв'язок морального і правового виховання підкреслює важливість урахування як моральних, так і правових аспектів, а також відповідних моделей поведінки у морально-правовій сфері. Ключовими завданнями правового виховання є: формування знань про основні правові норми та їх правильне розуміння; розвиток внутрішньої установки на повагу до прав і свобод інших; виховання глибокої поваги до права, законів і правопорядку; розвиток умінь застосовувати правові знання на практиці, узгоджувати поведінку з особистими переконаннями та реальними умовами, а також із набутими правовими навичками, особливо у конфліктних ситуаціях; формування непримиренного ставлення до порушень правових норм [38, с. 41-42].

Особливості правового виховання учнів молодшого шкільного віку

Питання правового виховання учнів молодшого шкільного віку досліджують В. Грицько, Г. Задорожна, І. Запорожан, О. Колосова, О. Поліщук та інші.

Г. Задорожна зазначає, що розробка проблеми правового виховання дітей молодшого шкільного віку ускладнена через їхні психологічні та вікові особливості. Діти цього віку лише починають ознайомлення з правами,

обов'язками, правилами та законами, які регулюють їхнє життя в суспільстві, а також із правовими нормами, що стануть основою їхньої поведінки у майбутньому. Обсяг їхніх правових знань обмежений, досвід правових відносин відсутній, а їхні дії та вчинки значною мірою контролюються дорослими – батьками та педагогами. Крім того, абстрактність поняття «право» ускладнює його розуміння дітьми молодшого шкільного віку. Водночас психолого-педагогічні дослідження (Г. Мінковський, В. Рибальська та ін.) підтверджують, що в цьому віці в дітей можна сформувати початкові уявлення про власні права, які є основою для розвитку правової компетентності [38, с. 39].

Молодші школярі вже здатні розрізняти припустиму поведінку та дії, які можуть призвести до покарання.

Науковці підкреслюють, що почуття відповідальності у дітей формується індивідуально: воно може проявлятися як у п'ятирічних, так і в десятирічних. У молодших школярів є свої «зони відповідальності», пов'язані з доглядом за зовнішнім виглядом, особистими речами, дбайливим ставленням до чужого майна, але на рівні, що відповідає їхнім віковим і психологічним особливостям [38, с. 45].

Г. Задорожна наголошує, що моральне і правове виховання в молодшому шкільному віці є цілісним педагогічним процесом, який охоплює організацію діяльності, спілкування та стосунків дітей з урахуванням їхніх вікових та індивідуальних особливостей. Результатом такого виховання є формування цілісної особистості з розвиненою правосвідомістю, моральними почуттями, морально-правовими якостями та правомірною поведінкою [38, с. 42].

За Г. Задорожною, цілісний процес морального і правового виховання передбачає:

- формування стійких моральних почуттів і культури поведінки як прояву поваги до інших;
- трансформацію моральних уявлень у переконання та створення їхньої системи;

- розвиток моральних звичок і самостійної правомірної поведінки без постійного контролю дорослих;
- ознайомлення дітей із моральними нормами, суспільними вимогами та їхньою правомірністю;
- формування свідомого розуміння зв'язку з суспільством і необхідності узгодження власної поведінки з його інтересами [38, с. 46].

Г. Задорожна підкреслює, що специфіка правової освіти молодших школярів полягає в єдності правових знань, позитивного ставлення до права та правомірної поведінки [38, с. 55]. Вона вважає, що традиційні методи, які не враховують індивідуальних особливостей учнів, є малоефективними. Натомість необхідні специфічні методи, засновані на гуманістичних і ненасильницьких принципах, що сприяють пробудженню інтересу дітей до правової сфери та розкриттю їхнього потенціалу. Такий підхід, на думку авторки, має бути основою концепції правової освіти молодших школярів [38, с. 54-55].

Серед методів і прийомів для ознайомлення дітей із правами педагоги використовують бесіди, читання художньої літератури, ілюстрації, дидактичні ігри, перегляд плакатів, приклади поведінки інших або власний приклад, розповіді, казки, оповідання, сюжетно-рольові ігри [38, с. 102].

О. Поліщук описує ефективні форми та методи правового виховання молодших школярів, зокрема бесіди на тему «Кодекс людської порядності» та диспути, такі як «Дружба як школа виховання благородних почуттів» [94, с. 419].

На жаль, у наукових працях недостатньо уваги приділено ролі казки як засобу правового виховання дітей молодшого шкільного віку.

Взаємодія освітнього закладу і сім'ї у правовому вихованні дітей

Дослідження взаємодії початкової школи та сім'ї у контексті правового виховання дітей провела Г. Задорожна, яка здійснила діагностику рівня сформованості правової компетентності батьків. Зокрема, вона встановила, що батьки усвідомлюють: фізичне покарання, наприклад, удар по дитині, є

порушенням її прав. Проте 69,5% опитаних застосовують фізичні покарання, такі як підзатильники, шльопання чи лупцювання, при цьому 31,1% вважають такі методи допустимими за певних обставин. Лише 10,1% батьків категорично відкидають фізичні покарання у будь-яких ситуаціях. Серед причин застосування фізичних покарань батьки назвали: «дитина свідомо чинить наперекір» (3,2%), «впертість дитини» (4,1%), «порушення норм поведінки» (5,3%), «психологічна напруга після роботи» (6,1%), «закінчуються аргументи і терпіння» (9,2%), «нерви не витримують» (16,3%), «мене також били батьки» (26,4%), «дитина не слухається» (27,1%) [38, с. 98-99].

На запитання «Чи влаштовує вас взаємодія освітнього закладу і сім'ї у питаннях правового виховання дітей?» 57,5% батьків відповіли, що хотіли б покращити цю взаємодію, зокрема для підвищення власних знань із правового виховання [38, с. 99].

Відповіді на запитання анкети «Чи мають, на вашу думку, діти особливі права, про які вони повинні знати? Назвіть їх?» показали, що більшість педагогів визнають наявність таких прав. Серед них найчастіше згадувалися: «право на власну думку» (1%), «право вибору» (2%), «право на гру» (3%), «право на свободу» (3%), «право на комфортні умови проживання» (4%), «право на безпечне дитинство» (5%), «право на любов і повагу батьків» (20%), «право на їжу» (30%), «право на лікування» (60%), «право на освіту» (80%), «право на життя» (90%) [38, с. 100].

Таким чином, можна зробити висновок, що правова культура батьків потребує вдосконалення, як і співпраця між школою та сім'єю у формуванні правової компетентності учнів молодшого шкільного віку.

Підготовка майбутнього вчителя початкової школи до розвитку правової компетентності учнів

Питання формування правової компетентності та правосвідомості майбутніх педагогів, а також визначення змісту правової освіти у вищих педагогічних закладах досліджуються такими науковцями, як М. Городиський, М. Подбerezький, О. Попадич, Т. Почтар, О. Скакун, Ю. Калиновський,

М. Цимбалюк.

Правову компетентність учителя учені розглядають як комплексне особистісне утворення, що поєднує загальноправові та професійно-педагогічні знання, навички й професійні якості. Ці компоненти необхідні для здійснення правового виховання учнів і організації педагогічної діяльності в межах правового поля.

Форми, методи та технології розвитку правової компетентності майбутніх учителів аналізуються в роботах, А. Бойко, О. Іваній, Я. Кічука, О. Попадич та інших. Н. Бакланова запропонувала включити до навчальних планів педагогічних вишів низку варіативних курсів, таких як «Практичне право», «Права дитини», «Ми – громадяни України», «Виховуємо людину і громадянина» тощо.

Аналіз наукових праць показує, що досліджень, присвячених підготовці вчителів початкової школи до правового виховання учнів, відносно мало. Одним із винятків є робота Л. Мацук, яка створювалася на тлі активних євроінтеграційних процесів. Авторка виокремила основні труднощі, з якими стикаються випускники під час організації правового виховання учнів, а також недоліки в роботі викладачів вишів. Ці проблеми зумовлені об'єктивними факторами, зокрема недостатнім рівнем науково-методичного забезпечення та відсутністю акценту на базові цінності в структурі фундаментальних і професійних дисциплін [78, с. 10]. Л. Мацук зазначає, що підготовка вчителя до правового виховання молодших школярів передбачає розвиток його креативності, педагогічної рефлексії, відкритості до інновацій і самостійності [78, с. 15].

Дослідниця встановила, що найефективніша підготовка майбутніх учителів до правового виховання відбувається за наявності відповідних педагогічних умов, таких як формування правових знань через професійно орієнтовані дисципліни, вдосконалення змісту правової освіти за допомогою спецкурсів і поетапна діагностика професійної готовності. Ці умови інтегрують загальнопедагогічну підготовку, інтелектуально-психологічні якості та

професійні компетентності [78, с. 16].

Прийняття Концепції Нової української школи та нового Державного стандарту початкової освіти підкреслює актуальність досліджень щодо підготовки майбутніх учителів до формування правової компетентності учнів молодшого шкільного віку, особливо в контексті розвитку ключових компетентностей, необхідних для життя.

Висновки до першого розділу

Зростання дитячої злочинності, поширення таких негативних явищ, як булінг, а також потреба у формуванні громадянських компетентностей як ключових для життя підкреслюють актуальність формування основ правової культури та правової компетентності учнів молодшого шкільного віку.

У межах дослідження ми розглядаємо поняття «правова культура» та «правова компетентність учнів початкової школи». «Правова культура» розглядається як ширше поняття, ніж «правова компетентність». Правова культура є системою правових цінностей, що відображає рівень правового прогресу суспільства, стан свободи особистості та інші соціальні цінності, а також охоплює правосвідомість, законодавство, юридичну практику та правову науку.

Поняття «правова компетентність учнів молодшого шкільного віку» у роботі трактується як інтегроване особистісне утворення, що характеризується рівнем засвоєння знань про власні права та обов'язки, права інших людей, сформованим ставленням до права і правових норм як до цінностей, умінням діяти відповідно до правил та законів у суспільстві, виконувати обов'язки та уникати протиправної поведінки в соціальному середовищі, проявляти здатність до рефлексії.

Обґрунтовано періодизацію розвитку правової освіти та формування правової компетентності учнів молодшого шкільного віку. Основними критеріями цієї періодизації є загальнокультурні та освітні процеси, що впливають на правове виховання, орієнтація на європейські цінності, такі як

свобода та відповідальність, а також розвиток початкової освіти й формування ключових компетентностей, зокрема громадянських і соціальних.

У розвитку правового виховання у другій половині XX – на початку XXI століття виділено такі ключові періоди:

1959–1990 рр. – правова освіта в початковій школі формувалася в контексті загальнокультурних та освітніх процесів країни й була тісно пов’язана з ідеологічними факторами;

1991–1994 рр. – початок становлення системи правової освіти в школах незалежної України;

1995–2001 рр. – формування неперервної правової освіти та визначення ролі школи в її реалізації, що завершилося прийняттям Указу Президента України у 2001 році щодо «Національної програми правової освіти населення»;

2002–2016 рр. – правове виховання учнів здійснювалося в умовах реформування структури та змісту шкільної освіти, з орієнтацією на відкритість до європейських і світових правових цінностей.

2017–2021 рр. – формування правових компетентностей у контексті вимог НУШ та Державного стандарту початкової освіти;

2022–2025 рр. – формування правових компетентностей учнів початкової школи в умовах сучасних суспільних викликів, воєнного стану.

Верхньою межею дослідження є 2025 р., що зумовлено ухваленням Верховною Радою у травні 2025 р. трьох законів про захист прав дітей під час війни (Визначення статусу депортованих і примусово переміщених дітей (№9495); Обмеження на усиновлення для осіб, пов’язаних із насильством чи зрадою; Спрощення отримання статусу дитини, яка постраждала від війни), Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року та затвердженням операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2028 роках, приєднанням України до ініціативи European Child Guarantee – ключової програми Європейського Союзу, спрямованої на подолання дитячої бідності та соціального відчуження. У початкових школах відбулася інтеграція правового виховання в шкільні програми (права на безпеку, розвиток у кризі).

Аналіз досліджень науковців дав змогу виявити ефективні форми і методи правового виховання та формування правових компетентностей учнів молодшого шкільного віку. Серед поширених методів і прийомів варто виокремити бесіди (наприклад, «Кодекс людської порядності»), диспути (зокрема, «Дружба як школа виховання благородних почуттів»), читання художньої літератури, використання ілюстрацій, дидактичні та сюжетно-рольові ігри, перегляд плакатів, приклади поведінки інших чи власний приклад, розповіді, казки та оповідання.

Водночас залишається потреба у вдосконаленні правової компетентності батьків, а також у розвитку партнерства між школою та сім'єю у формуванні правової компетентності молодших школярів. Недостатньо дослідженим є питання формування правової компетентності учнів початкової школи з урахуванням наступності між першим і четвертим класами. Зокрема, актуальною проблемою є відсутність відповідної програми для цього процесу. Таким чином, необхідною є розробка, моделювання та впровадження технології формування правової компетентності учнів початкової школи.

РОЗДІЛ 2. ТЕХНОЛОГІЯ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

2.1. Діагностика сформованості правової компетентності молодших школярів

У роботі Г. Задорожної досліджується діагностичний інструментарій для оцінки правової вихованості дітей віком 6–7 років. Дослідниця визначила критерії та показники цього поняття, базуючись на його структурі. За словами Г. Задорожної, «правова вихованість у структурному плані є індивідуальною характеристикою, що оцінюється за такими критеріями:

- пізнавально-інформаційний, який відображає знання дитини про права та обов'язки;
- соціально-усвідомлюваний, що характеризує ставлення дитини до соціальних норм і правил поведінки;
- поведінково-регулятивний, який показує здатність дитини узгоджувати свої дії з нормами, правилами та обов'язками, прийнятими в суспільстві» [38, с. 94].

Г. Задорожна обґрунтувала, що кожен із цих критеріїв має відповідні показники. Для пізнавально-інформаційного критерію визначено:

- знання понять «право», «свобода», «обов'язок», «рівноправність», «закон»;
- розуміння дітьми своїх основних прав і обов'язків, а також їх значення та відмінностей;
- обізнаність із нормами правомірної поведінки в соціумі та розуміння важливості їх дотримання в різних ситуаціях [38, с. 94].

Для соціально-усвідомлюваного критерію виділено такі показники:

- емоційна реакція на порушення прав як своїх, так і інших дітей;
- повага до прав і свобод інших осіб, оцінка поведінки інших з точки зору дотримання правових норм;
- здатність усвідомлювати межі допустимої поведінки та надавати морально-правову оцінку порушенням прав дітей [38, с. 95].

Для поведінково-регулятивного критерію встановлено:

- уміння аналізувати дії з позиції їх відповідності чи невідповідності морально-правовим нормам;
- особливості індивідуальної поведінки дитини;
- здатність реалізовувати правомірну поведінку в повсякденному житті та узгоджувати свої дії з іншими [38, с. 95].

На основі цих критеріїв і показників Г. Задорожна виокремила рівні правової вихованості дітей 6–7 років.

Достатній рівень характеризується глибокими знаннями своїх прав і обов'язків, їх усвідомленням, умінням пояснити ці категорії словами; знанням норм правомірної поведінки в сім'ї, освітньому закладі, громадських місцях і розумінням необхідності їх дотримання; емоційною реакцією на порушення прав, повагою до свобод інших, правильною оцінкою поведінки інших з точки зору правових норм, умінням визначати межі допустимої поведінки, надавати морально-правову оцінку порушенням; аналізом дій з позиції їх відповідності морально-правовим нормам, позитивною індивідуальною поведінкою, а також умінням реалізовувати правомірну поведінку та узгоджувати її з іншими.

Задовільний рівень характеризується частковими знаннями прав і обов'язків, недостатнім усвідомленням їх значення, неточним формулюванням цих понять; загальним знанням норм правомірної поведінки, але без повного розуміння їх важливості в різних ситуаціях; емоційною реакцією на порушення власних прав, але не завжди повагою до прав інших; ситуативним умінням оцінювати поведінку з точки зору правових норм і визначати межі допустимої поведінки; аналізом дій за допомогою дорослого; не завжди позитивною індивідуальною поведінкою та частковим умінням реалізовувати правомірну поведінку за підказками дорослого.

Низький рівень відзначається відсутністю знань про права та обов'язки, нерозумінням їх значення, невмінням пояснити ці поняття; поверхневим знанням норм правомірної поведінки без усвідомлення їх важливості; відсутністю реакції на порушення прав, неповагою до свобод інших, невмінням

оцінювати поведінку з точки зору правових норм, визначати межі допустимої поведінки чи надавати морально-правову оцінку порушенням; відсутністю аналізу дій з позиції морально-правових норм, негативною індивідуальною поведінкою та невмінням реалізовувати правомірну поведінку чи узгоджувати її з іншими [38, с. 95–96].

Дослідження Г. Задорожної показало, що на достатньому рівні правової вихованості перебувало 19,1% дітей 7 років із експериментальних груп, на задовільному – 37,1%, а на низькому – 43,8%.

У дослідженні О. Колосової розглядається процес формування основ правової культури молодших школярів через взаємопов'язані компоненти: **когнітивно-знаннявий, мотиваційно-ціннісний і поведінково-діяльнісний**.

Когнітивно-знаннявий компонент включає правові знання та уявлення, які створюють інтелектуальну основу для розуміння правових норм (знання про права та обов'язки громадянина, правові принципи, державні символи, історію країни, родоводу тощо).

Мотиваційно-ціннісний компонент відображає рівень правосвідомості, сформований на основі правових цінностей і мотивів, що створюють емоційно-почуттєву основу для засвоєння правових норм (позитивне ставлення до правових знань, правові судження, почуття, переконання, прагнення розширювати правовий світогляд, бажання брати участь у суспільних заходах).

Поведінково-діяльнісний компонент об'єднує правові знання та ціннісне ставлення, що проявляються в правовій поведінці дітей (правові вчинки, правотворча діяльність, співпраця з іншими, реалізація правових знань у поведінці).

Дослідження психолого-педагогічних основ формування правової компетентності у молодших школярів показало, що ключові психічні новоутворення цього вікового періоду, такі як довільність психічних процесів, розвиток рефлексії, здатність до створення внутрішнього плану дій та саморегуляція власної поведінки, значно сприяють становленню правової свідомості та відповідної поведінки дітей. Водночас очевидно, що правова

культура учнів не виникає сама по собі, а є результатом цілеспрямованої виховної діяльності, яка поєднує зусилля школи, сім'ї та суспільства [64, с. 8-9].

Проведений О. Колосовою структурно-компонентний аналіз феномену правової компетентності дозволив їй розробити критеріальний апарат для дослідження цього явища. Зокрема, для когнітивно-знаннєвого компоненту було визначено критерій оволодіння правовими знаннями, який оцінюється через такі показники: обсяг правових знань, відповідність правових уявлень соціально визнаним моральним нормам, а також рефлексивне усвідомлення власних прав і обов'язків. Для мотиваційно-ціннісного компоненту встановлено критерій мотиваційно-ціннісного підґрунтя правової свідомості, що включає показники: характер морально-правових цінностей, глибина усвідомлення морально-правових якостей особи та адекватність правової самооцінки. Для поведінково-діяльнісного компоненту визначено критерій творчої самореалізації у правовому вчинку, який характеризується показниками: відповідальність у виконанні доручень, вірність даному слову, прояв правової активності під час спільної діяльності з іншими та здатність до проєктування правового вчинку [64, с. 8-9].

На основі цих критеріїв виділено рівні правової компетентності: ціннісно-рефлексивний, схематично-понятійний та індиферентний [64, с. 9-10].

На основі досліджень Г. Задорожної, О. Колосової та власних емпіричних даних визначено критерії та показники сформованості правової компетентності учнів: **інформаційно-пізнавальний** (знання прав і обов'язків), **мотиваційно-ціннісний** (характер правових цінностей, усвідомлення морально-правових якостей), **поведінково-регулятивний** (уміння узгоджувати правила, свободи та обов'язки з суспільними нормами).

Мотиваційно-ціннісний критерій є важливим у сучасній початковій школі, оскільки компетентнісний підхід сприяє формуванню цінностей учнів і визначає їх ставлення до соціальних норм.

Вважаємо за доцільне застосування мотиваційно-ціннісного критерію,

адже в сучасній початковій школі впровадження компетентнісного підходу та формування ключових життєвих компетентностей сприяють розвитку ціннісних орієнтацій учнів. Мотиваційно-ціннісний критерій відображається також у ставленні дитини до норм і правил поведінки в суспільстві [64, с. 8-9].

На основі цих критеріїв і показників, а також аналізу досліджень Г. Задорожної [38, с. 95–96] і власних експериментів, визначено рівні правової вихованості молодших школярів.

Високий рівень правової вихованості молодших школярів проявляється у глибокому та усвідомленому знанні своїх основних прав і обов'язків, розумінні їх значення та відмінностей, а також здатності висловлювати ці поняття словами. Він характеризується позитивним ставленням до правових знань, суджень і переконань, прагненням розширювати свій правовий світогляд, бажанням брати участь у суспільно корисній діяльності, знанням норм правомірної поведінки в соціумі (у сім'ї, школі, громадських місцях) та усвідомленням важливості їх дотримання в різних життєвих ситуаціях. Крім того, високий рівень включає емоційну чутливість дитини до порушення власних прав чи прав інших, повагу до свобод і прав інших людей, здатність адекватно оцінювати поведінку інших із точки зору дотримання правових норм, уміння визначати межі припустимої поведінки та надавати морально-правову оцінку порушенням прав дітей. Також він передбачає здатність аналізувати вчинки з позиції їх відповідності чи невідповідності морально-правовим нормам, прояв позитивних рис індивідуальної поведінки, уміння втілювати правомірну поведінку в повсякденному житті та гармонізувати свої дії й поведінку з іншими [64, с. 8-9].

Середній рівень правової вихованості молодших школярів характеризується обмеженим знанням своїх основних прав і обов'язків, недостатнім усвідомленням їх значення та відмінностей, а також не завжди точним формулюванням цих понять у словах. Такі діти мають загальне уявлення про норми правомірної поведінки в соціумі (у сім'ї, школі, громадських місцях), але не завжди розуміють, чому необхідно їх

дотримуватися в різних життєвих ситуаціях. Вони емоційно реагують на порушення власних прав, проте не завжди виявляють повагу до прав і свобод інших, а оцінка поведінки інших з точки зору дотримання чи порушення правових норм часто буває неточною. Здатність визначати межі припустимої поведінки та надавати морально-правову оцінку порушенням прав дітей проявляється лише в окремих ситуаціях. Аналіз вчинків з позиції відповідності чи невідповідності морально-правовим нормам можливий лише за підтримки дорослого. Позитивні риси індивідуальної поведінки проявляються не завжди, а вміння втілювати правомірну поведінку в повсякденному житті спостерігається епізодично. Хоча такі діти загалом здатні узгоджувати свої дії та поведінку з іншими, вони зазвичай роблять це лише за підказкою чи допомогою дорослого [64, с. 8-9].

Низький рівень правової вихованості молодших школярів характеризується повною відсутністю знань про свої основні права та обов'язки, нерозумінням їх значення й відмінностей, а також нездатністю висловити ці поняття словами та негативним ставленням до законодавчих обов'язків. Такі діти мають лише поверхове уявлення про норми правомірної поведінки в соціумі (у сім'ї, школі, громадських місцях) і не усвідомлюють потреби їх дотримання в різних життєвих ситуаціях. Вони не реагують на порушення власних прав, не виявляють поваги до прав і свобод інших людей, не здатні правильно оцінювати поведінку інших з точки зору дотримання чи порушення правових норм і визначати межі припустимої поведінки. Морально-правова оцінка порушень прав дітей у них відсутня. Такі діти не вміють аналізувати вчинки з позиції відповідності чи невідповідності морально-правовим нормам, демонструють негативні риси індивідуальної поведінки, не здатні втілювати правомірну поведінку в повсякденному житті та узгоджувати свої дії й поведінку з іншими [64, с. 8-9].

Для визначення ступеня сформованості базових елементів правової компетентності учнів молодшого шкільного віку ми здійснили експериментальне дослідження, яке проводилося на базі Зборівської

загальноосвітньої школи I-III ступенів № 1 та Тернопільської початкової школи №5 Тернопільської міської ради, розташованих у Тернопільській області.

Для оцінки рівня сформованості показників інформаційно-пізнавального критерію, зокрема обізнаності дітей із поняттями «закон», «право» і «обов'язок», «свобода» та «рівноправність», було проведено анкетування учнів із наступними запитаннями:

1. Чи відомо тобі, що кожна дитина володіє власними правами?
2. Як, на твою думку, можна визначити поняття права?
3. Що означають обов'язки?
4. Як ти розумієш, що таке свобода?
5. Що являє собою Декларація прав дитини?
6. Що таке Конвенція ООН про права дитини?
7. Які діти наділені правами?
8. Які діти мають виконувати обов'язки?
9. Які права та обов'язки маєш ти особисто?

Під час аналізу дитячих відповідей бралися до уваги наявність і повнота уявлень про такі поняття, як «право», «свобода», «обов'язок», «рівноправність», «закон» та Декларація прав дитини. Якщо дитина правильно відповіла на 7–9 запитань, це вказувало на високий рівень правової вихованості. Відповіді на 4–6 запитань свідчили про середній рівень. Якщо ж дитина дала правильні відповіді менш ніж на 4 запитання, це вказувало на низький рівень сформованості її правової компетентності.

Для оцінки рівня сформованості показників *інформаційно-пізнавального критерію* дітям було запропоновано взяти участь у дидактичній грі під назвою «Правильно чи неправильно».

Учасникам надавали набір зображень, на яких були представлені різні ситуації, пов'язані з морально-правовими аспектами або порушенням прав дітей: наприклад, хлопчики разом грають машинкою; хлопчик бере іграшку з чужої шафи без дозволу; хлопчики кидають каміння у кошеня; старша дівчинка допомагає молодшій одягнутися.

Дітям потрібно було вибрати картинку та відповісти на запитання: чи правильно діє персонаж на зображенні? Чому саме так? Завдання полягало в тому, щоб дитина проаналізувала ситуацію та оцінила її з точки зору дотримання чи порушення прав дитини.

Для визначення рівня сформованості показників *мотиваційно-ціннісного критерію*, який відображає ступінь усвідомлення морально-правових цінностей та якостей особистості, дітям пропонувалося створити малюнок. На ньому вони мали зобразити свій емоційний стан та настрій іншої дитини в двох ситуаціях, пов'язаних із порушенням прав.

Завдання 1.

У першому завданні дитині пропонувалося уявити, що в неї відібрали улюблену іграшку (велосипед), і намалювати свій настрій та відчуття.

Завдання 2.

У другому завданні дитині потрібно було уявити, що в Оксанки порвали її улюблене плаття, і зобразити настрій та відчуття Оксанки.

Кожна дитина отримувала аркуш паперу, набір кольорових олівців, а її коментарі під час малювання фіксувалися. Після завершення малювання з дитиною проводили бесіду для додаткового аналізу.

Оцінка малюнків здійснювалася за двома критеріями: формальним (кольорова гама, композиція, сюжет і вираження емоційного ставлення до морально-правової ситуації) та змістовним (відображення морально-правової ситуації, що демонструє морально-правові судження дитини щодо порушення її прав або прав іншої дитини).

Шкала оцінювання за кольоровою гамою:

1 бал – у малюнку переважають темні кольори.

2 бали – у малюнку поєднуються світлі та темні кольори;

3 бали – у малюнку домінують теплі та світлі кольори або їх поєднання.

Шкала оцінювання за сюжетом малюнка:

1 бал – сюжет морально-правової тематики у малюнку відсутній;

2 бали – малюнок частково відображає морально-правову тематику;

3 бали – малюнок містить чіткий сюжет, пов'язаний із морально-правовою тематикою.

Завдання 3.

Дітям було запропоновано проаналізувати сюжетні ілюстрації до українських народних казок, які зображують різні ситуації з казковими персонажами, пов'язані з морально-правовими аспектами.

Сюжет 1: Коза-дереза стоїть у віконці зайчикової хатки, тоді як Зайчик зі сльозами покидає її (право на житло).

Сюжет 2: Лисичка несе півника до лісу, а котик біжить слідом, намагаючись їх наздогнати (право на життя).

Сюжет 3: Вовк сидить біля річки, опустивши хвіст в ополонку, а Лисичка їсть рибу і вчить його примовлянням (право на харчування).

Сюжет 4: Івасик-Телесик у човнику ловить рибу, а Зміючка манить його до берега (право на сім'ю).

Сюжет 5: Ніч, палає вогнище, а Попелюшка втомлено миє великий казан (право на відпочинок).

Діти уважно розглядали ці ілюстрації, після чого їм ставили запитання:

- Що сталося з героями казки?
- Чи правильно вчиняють персонажі цієї казки?
- Чи можна так робити?
- Чому ти так вважаєш?

Оцінка відповідей проводилася за такою шкалою:

1 бал – дитина неправильно оцінює ситуацію щодо дотримання чи порушення правових норм, не виявляє поваги до прав і свобод інших;

2 бали – дитина частково розуміє ситуацію дотримання чи порушення правових норм, виявляє повагу до прав і свобод інших лише в окремих аспектах;

3 бали – дитина чітко розпізнає ситуацію дотримання чи порушення правових норм, демонструє повагу до прав і свобод інших.

Для оцінки рівня сформованості показників **поведінково-регулятивного критерію**, який відображає здатність дітей аналізувати вчинки з точки зору дотримання чи порушення морально-правових норм, застосовувалася методика «Незакінчені ситуації». Дітям пропонувалося прослухати коротку історію, розказану дорослим, а потім самостійно придумати її завершення.

Історія 1: Оксанка та Марійка гралися в перукарню. До них підійшов маленький хлопчик і попросив: «Привіт! Я теж хочу з вами гратися в ігри». Оксанка відповіла: «Ні! Ти нам не підходиш для гри тому що ще маленький». Натомість Марійка сказала... Що сказала Марійка хлопчику і чому вона так вчинила?

Історія 2: Петрик грався в своїй кімнаті, бігаючи, стрибаючи та голосно вигукуючи «Хо-хо-хо» як американський Санта-Клаус. У сусідній кімнаті мама намагалася вкласти спати молодшу сестричку, але дівчинка не могла заснути і плакала. Мама попросила Петрика не шуміти, щоб сестричка могла заснути. Але Петрик відповів... Що сказав Петрик мамі і чому він так їй відповів?

Ці завдання дозволяли оцінити, наскільки діти здатні аналізувати ситуації, враховуючи морально-правові норми, та пропонувати відповідні завершення історій.

Рольові ігри «Їдемо в гості», «Медична допомога», «У бібліотеці».

Для оцінки рівня сформованості поведінково-регулятивного критерію дітям пропонувалося взяти участь у рольових іграх «Їдемо в гості», «Медична допомога» та «У бібліотеці». Під час спостереження за ігровим процесом аналізувалися такі аспекти: здатність дітей самостійно обирати та розвивати сюжет гри; уміння узгоджувати правила гри та дотримуватися їх; навички розподілу ролей і спільного використання ігрових матеріалів; здатність контролювати свої дії та стримувати негативні емоції; уміння знаходити компроміси в конфліктних ситуаціях; доброзичливе ставлення до однолітків, а також адекватна оцінка власних дій і дій інших учасників гри.

За результатами спостережень за поведінкою дітей під час ігор «Їдемо в гості», «Медична допомога» та «У бібліотеці» учасників було умовно поділено

на три групи залежно від рівня прояву зазначених умінь і навичок.

Діти першої групи (низький рівень) характеризувалися труднощами у виборі та розвитку сюжету гри. Вони рідко досягали згоди щодо спільних дій, оскільки не вміли узгоджувати їх, визначати правила гри чи справедливо розподіляти ролі та ігрові атрибути, що часто призводило до конфліктів. Ці діти демонстрували нестабільність соціальних емоцій, не помічали власних помилок, не стримувалися в оцінках дій інших і не могли самостійно вирішувати конфліктні ситуації.

Діти другої групи (середній рівень) були здатні домовлятися про тему гри, розвивати її сюжет, розподіляти ролі, встановлювати правила та загалом їх дотримуватися, а також узгоджувати свої дії з діями інших. Проте у конфліктних ситуаціях вони потребували допомоги дорослого, оскільки самостійно не могли знайти адекватного рішення.

Діти третьої групи (високий рівень) легко організовували спільні ігри, чітко домовляючись про сюжет, ролі та правила. Вони вміли узгоджувати дії, ділитися ігровими матеріалами, виконувати різні ролі, доброзичливо спілкувалися з однолітками, уникали конфліктів, поступалися партнерам, підтримували їх словами, підбадьорювали та хвалили.

У констатувальному дослідженні, спрямованому на визначення рівнів сформованості основ правової компетентності, взяли участь 94 учні других-третьох класів, з яких 46 учнів входили до контрольної групи (КГ), а 48 – до експериментальної групи (ЕГ). Результати показали, що 19 учнів (20,2%) досягли високого рівня сформованості основ правової компетентності, 40 учнів (42,6%) перебували на середньому рівні, а ще 35 учнів (37,2%) продемонстрували низький рівень сформованості основ правової компетентності.

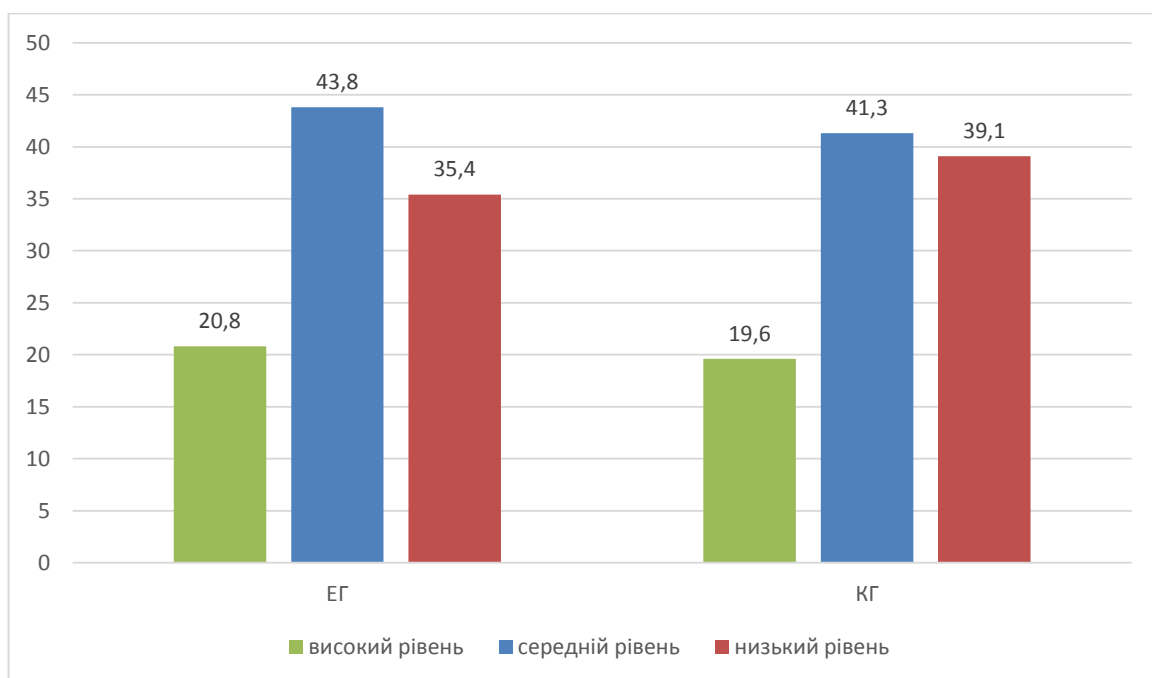
Розподіл учнів молодшого шкільного віку (других-третьох класів) за рівнями сформованості основ правової компетентності подано в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

**Розподіл учнів молодший класів
за рівнями сформованості основ правової компетентності
(констатувальний етап дослідження)**

Рівні компетентності	Розподіл учнів за їх рівнями	
	ЕГ	КГ
Високий	10 20,8 %	9 19,6 %
Середній	21 43,8 %	19 41,3 %
Низький	17 35,4 %	18 39,1 %
Всього	48	46

На рисунку 1.1. представлено рівні сформованості правової компетентності учнів початкової школи (констатувальний етап дослідження в ЕГ та КГ).

Рис. 1.1. Рівні сформованості правової компетентності учнів початкової школи (констатувальний етап, %)

За результатами констатувального дослідження, розподіл учнів молодшого шкільного віку за рівнями сформованості основ правової компетентності склався таким чином: на високому рівні правової вихованості перебувало 20,8% учнів експериментальної групи (ЕГ) та 19,6% учнів контрольної групи (КГ); на середньому рівні перебували – 43,8 % учнів ЕГ та 41,3% учнів КГ; на низькому рівні виявились – 35,4% учнів ЕГ та 39,1% учнів КГ.

Лише одна з п'яти дітей демонструє високий рівень сформованості основ правової компетентності, тоді як майже кожна третя перебуває на низькому рівні.

Такі дані слугують основою для проведення експериментальної роботи, зокрема для створення технології формування правової компетентності учнів молодшого шкільного віку. У цій технології необхідно врахувати експериментальну програму «Права та обов'язки учнів початкової школи», яка базується на принципі наступності від першого до четвертого класу (додаток А). Також слід включити різноманітні форми роботи, такі як уроки, арт-терапевтичні заняття, виховні заходи на правову тематику та дискусії для батьків, а також методи, зокрема бесіди, інтерактивні технології та квести. Серед засобів варто використовувати підручники та методичні розробки виховних заходів на правову тематику.

2.2. Модель технології формування базових правових компетентностей учнів початкової школи

Освітня технологія є процесуальним елементом навчального процесу, який учені інтерпретують по-різному. Наразі виділено кілька основних підходів до розуміння цього терміна: сучасний технічний інструмент; модель або проєкт освітнього процесу, де досягнутий результат відповідає поставленій меті; комплексна освітня система, що охоплює концептуально-цільові, змістові, процесуальні та результативні складові; будь-яке нововведення в освіті. У межах нашого дослідження ми розглядатимемо технологію формування правової компетентності учнів початкової школи як цілісну освітню систему.

Метою технології є формування правової компетентності в учнів молодшого шкільного віку на високому та середньому рівнях. Ця мета узгоджується з Концепцією Нової української школи, де підкреслюється, що учні мають поважати закон, дотримуватися прав людини та підтримувати соціокультурне різноманіття [83, с.12]. Важливо зазначити, що правова компетентність є складовою громадянських і соціальних компетентностей, які визначено як ключові в українській системі освіти, зокрема в початковій школі, відповідно до Державного стандарту початкової освіти.

Зміст технології охоплює теоретико-методичні засади формування правової компетентності учнів.

Зміст технології втілюється в матеріалах підручників для початкової школи.

У підручниках для другого-третього класів закладів загальної середньої освіти є теми, студіювання яких дає змогу формувати правову компетентність.

У підручнику «Я досліджую світ» для 2 класу (Ч. 1.) (автори О. В. Волощенко, О. П. Козак, Г. С. Остапенко) висвітлюються теми правил і законів у суспільстві, обов'язків людей, а також згадується Конституція України [126, с. 111-112].

У підручнику «Я досліджую світ» для 2 класу (Ч. 2.) (автори Жаркова І., Мечник Л., Роговська Л., Пономарьова Л., Антонов О.) є теми «Твої права як члена суспільства та «Твої обов'язки як члена суспільства» [33, с. 33–36].

Учням пояснюється, що їхній обов'язок – шанувати державні символи України [33, с. 32]. Вони дізнаються з підручника, що як і кожен член суспільства, вони мають громадянські права. У 1990 р. набула чинності Конвенція про права дитини. Цей документ визнаний в усьому світі, зокрема й в Україні [33, с. 33].

Жодна дитина не повинна бути скривдженою і зневаженою, жертвою насилля і війни. На жаль, це право ще не є забезпеченим. На сторінках підручника є описані й інші права дитини [33, с. 34]. Ґрунтовно відображені й обов'язки учнів [33, с. 35].

У третьому класі продовжується формування правової компетентності під час вивчення предмету «Я досліджую світ».

Нами встановлено, що в підручнику інтегрованого курсу для 3 класу закладів загальної середньої освіти «Я досліджую світ» (Бібік Н., Бондарчук Г., Павлова Т.) розглядаються права дитини. Зокрема, є розділ «Я маю право на права» [6, с. 139]. Учні пояснюється, що з дня народження діти знаходяться під захистом держави. Отримавши свідоцтва про народження, діти стають громадянами України [6, с. 139].

Діти отримують знання щодо того, що таке право, а також Декларація.

Учні довідуються, що Організацією Об'єднаних Націй було прийнято Декларацію прав дитини. У ній перелічено умови, за яких всі діти будуть щасливими.

У підручнику розміщені завдання для дітей, відповідаючи на які поглиблюються знання про права. Наприклад, дітям треба відповісти, розглядаючи малюнки, про які права йдеться [6, с. 139].

Також пропонується, об'єднавшись у пари, розповісти, закінчивши речення: «Я дитина. Я маю право на ...» [6, с. 139].

Наприклад: «Я – дитина. Я хочу жити, я маю право на права. Я маю право на житло, батьків, освіту і друзів. Я маю право бути здоровою. Я маю право на журнали, газети, комікси та книги».

У підручнику, описуючи права дитини, такі як право на освіту, повноцінне харчування, відпочинок і дозвілля, любов і піклування, медичну допомогу тощо, учнів застерігають: «Пам'ятай! Використовуючи свої права, не зашкодь іншим людям» [6, с. 139].

Важливо, що в підручниках є застереження щодо порушення прав.

Наприклад, учням повідомляють, що друзі, знайомі, чи сторонні люди підбурюють взяти чуже, спробувати закурити, прогуляти школу [6, с. 140].

В умовах воєнного стану бувають й більш небезпечні випадки, коли дітей втягують у протиправну діяльність, щоб завдати шкоди майну військових, чи мирним мешканцям.

Діти дізнаються, що вони мають право сказати «Ні» [6, с. 140]. Перераховані випадки, коли діти мають відмовитись, а також підручники навчають учнів, як вони можуть це зробити.

Наводяться конкретні ситуації, які дітям пропонують ідентифікувати [6, с. 140].

Таким чином, підручники містять ґрунтовну інформацію, необхідну для формування правової компетентності учнів.

Водночас в умовах воєнного стану необхідно посилити правове виховання. Для вивчення прав, обов'язків, Конституції, Конвенції ООН про права дитини та Декларації прав дитини доцільно проводити виховні заходи, при цьому використовуючи також потенціал підручників.

Процесуальний компонент технології передбачає поетапне виконання дій, де одним із ключових критеріїв освітніх технологій є діагностичність. На цих етапах використовуються різні форми, методи та засоби для формування основ правової компетентності учнів молодшого шкільного віку.

Необхідно зазначити, що проєктуючи технологію, ставилося завдання використати ідеї історичного досвіду правового виховання другої половини ХХ – поч. ХХІ ст. Йдеться не лише про надбання, напрацювання щодо форм і методів роботи, а й про уникнення помилок минулого. Дійсно, було зауважено, що правове виховання було заідеологізоване, не враховувався світовий досвід у цьому контексті. На сучасному етапі такі помилки не повторюються. Зокрема, у 2025 р. Україна приєдналася до ініціативи European Child Guarantee – ключової програми Європейського Союзу, спрямованої на подолання дитячої бідності та соціального відчуження. «Участь у програмі дає змогу Україні: запровадити європейські стандарти захисту прав дитини; посилити міжвідомчу співпрацю у сфері підтримки дітей; отримати експертну та фінансову підтримку ЄС; системно підтримувати дітей на всіх рівнях освіти; посилити соціальні послуги» [117]. Отже, долучення до міжнародних проєктів і програм сприяє захисту прав дітей і їх правовому вихованню, оскільки учні отримують більше інформації про

права та обов'язки, доступ до якісної світи. Але це на сучасному етапі. Водночас важливий погляд у ретроспективу.

У 50-х-70-х рр. XX ст. існували також цікаві ідеї щодо допомоги студентів-майбутніх педагогів у перевихованні дітей, проте на нашу думку, повторення співпраці без творчого переосмислення є недоцільним. Варто припустити, що у майбутньому окремі елементи такого досвіду у змінених умовах з новими елементами стануть можливими.

Натомість широкий спектр форм і методів роботи, розроблений науковцями у XXI ст., під час дослідно-експериментальної роботи брався до уваги.

У досліджуваній технології виділено такі етапи: діагностико-цільовий, мотиваційно-інформаційний, діяльнісний і рефлексивний.

Одним із засобів формування правової компетентності в межах технології є підручники для початкової школи. Однак у 1–2 класах цій темі приділено недостатньо уваги. Тому основний акцент слід робити на виховних заходах. Нами було проаналізовано досвід правового виховання молодших школярів в Україні з метою запозичення оригінальних ідей, перспективних форм і методів правового виховання.

У роботах учителів-практиків і вчених-педагогів описано успішний досвід правового виховання. Зокрема, методи формування правової компетентності молодших школярів, розроблені О. Колосовою, отримали високу оцінку. До них належать: колективна розповідь-занурення «Углиб права», читання художніх творів, групова робота за методиками «Зимові візерунки», «Ажурна пилка», «Навчаючи – вчуся», «Кубування», етично-правові бесіди-міркування «Як я знаю закон», проблемні ситуації «Родинна скарбниця», мініпроекти, «Фольклорна мозаїка» та свята народного календаря [64, с. 12]. Серед методичних прийомів, використаних на цьому етапі, виділено: цикли бесід «Світова книга прав дитини» та «Основний закон нашого життя»; дидактичні ігри («Правове лото»), сюжетно-рольові та театралізовані ігри, правові виховні ситуації («Абетка вічних правил», «Ігрові персонажі», «Збережи красу природи»), ігри-подорожі до Світлофорії та Країни мудрих законів предків, а

також конкурс юних правознавців [64, с. 14]. На думку О. Колосової, ефективними є також творчий проєкт «Академія Правознавства», екскурсії з правничим спрямуванням, зустрічі-інтерв'ю з представниками юридичних професій, брейн-ринг «Правовою стежиною», творчі звіти у форматі концертів, вернісажів і виставок [64, с. 14].

Практикуючі вчителі, ділячись досвідом організації правового виховання, акцентують увагу на використанні ігор із правовою тематикою.

Мета гри полягає у формуванні правової самосвідомості учнів.

Завдання гри включають:

- ознайомлення з правами дитини,
- усвідомлення проблем, пов'язаних із реалізацією цих прав,
- розвиток навичок захисту власних прав.

На початку гри учні поділяються на декілька груп. Кожна група отримує свою тему гри, наприклад:

Тема 1: «Мої права включають...».

Тема 2: «Я не маю, але хотів би мати такі права...».

Тема 3: «Якби я був дорослим, я б надав дітям такі права...».

Тема 4: «Якщо хтось порушуватиме мої права, я...».

У кожній анкеті пропонується визначити 5 пунктів і розташувати їх за ступенем важливості.

Потім кожна група зачитує свої відповіді та обґрунтовує їх. Учасникам пропонується обговорити висловлені ідеї.

Далі педагог розповідає учням про права дитини, наводячи уривки з Конвенції ООН про права дитини, Конституції України та Закону «Про запобігання насильству в сім'ї». Розповідь супроводжується наочними матеріалами – серією ілюстрацій, підготовлених Українським інститутом соціальних досліджень.

Після цього проводиться інсценування ситуації «Життя у місті без прав».

На завершення організовується обговорення отриманих знань, визначаються способи захисту прав. Підводяться підсумки конкурсу малюнків

«Мої права», а найактивніші організатори та учасники тижня прав дитини отримують нагороди.

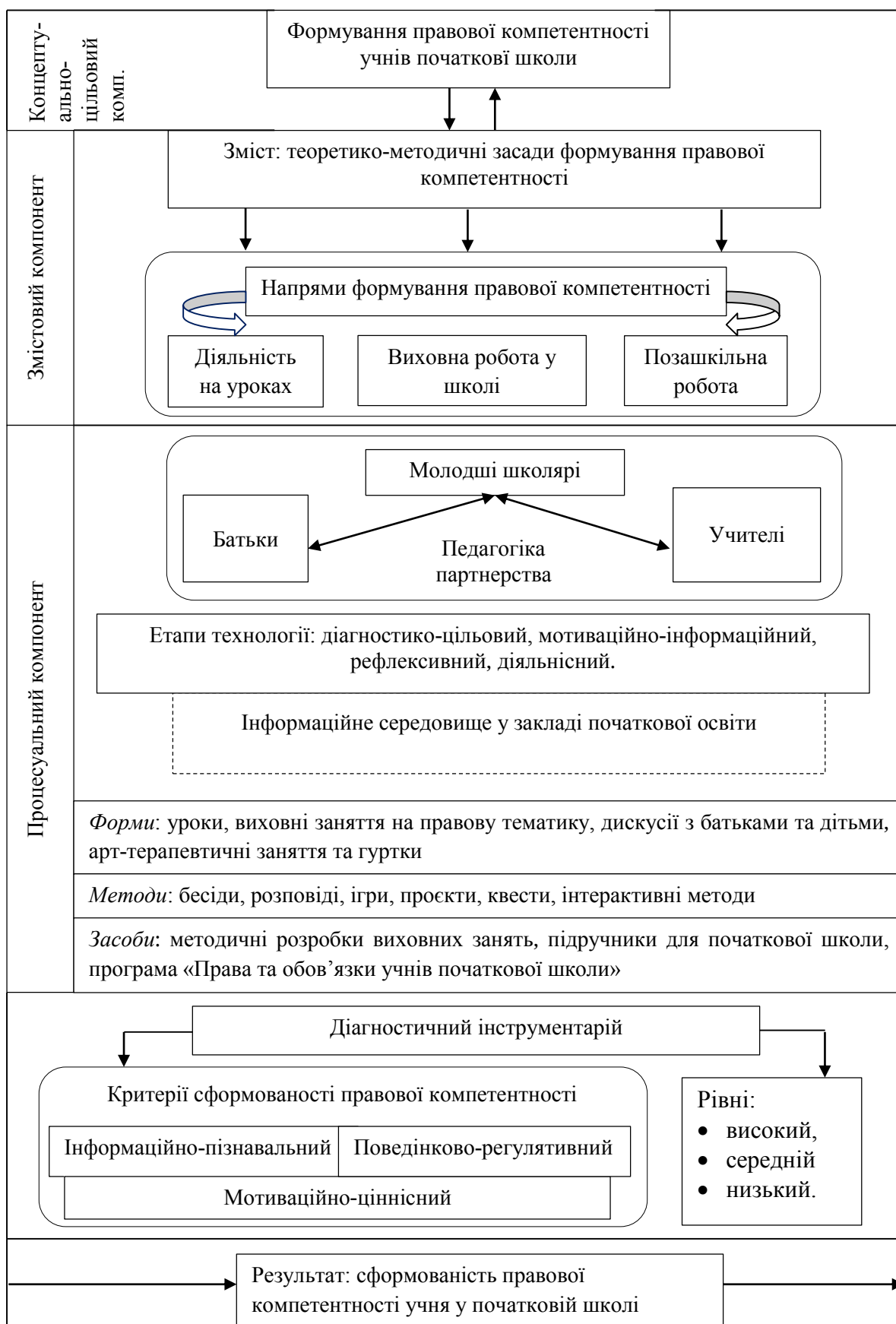
Запропонована система роботи вчителя початкових класів сприяє профілактиці делінквентної поведінки учнів і створює основу для подальшого поглиблення правового виховання в наступних класах. Окрім зазначених підходів, нами розроблено та впроваджено авторську програму «Права та обов'язки учнів початкової школи» (додаток А), а також низку виховних заходів (додаток Б). Зокрема, це година спілкування «Твої права та обов'язки» та виховний захід «Ціннісне ставлення до суспільства і держави». Під час цих заходів учні ознайомлюються з основними правами й обов'язками, у них формується почуття відповідальності за свої дії. Для підготовки до заходу діти приносять власні фотографії з відпочинку, організовують виставку книг і створюють презентації.

Особливо цікавим для третьокласників є виховний захід «Скажи «Ні!» булінгу та повідом дорослих», під час якого діти дізнаються про поняття булінгу, відповідальність учнів і батьків за цькування, а також способи самозахисту від нього.

Важливим аспектом правового виховання в експериментальній технології є діагностика рівня здоров'я учнів, оскільки відхилення в поведінці часто пов'язані з психічними чи фізичними проблемами. У таких випадках особливого значення набуває арт-терапія. Таким чином, арт-терапевтичні заняття (додаток В) є ключовим елементом процесуального компонента технології.

Оскільки діагностичність є основним критерієм технології, ми виокремили її етапи: діагностико-цільовий, мотиваційно-інформаційний, рефлексивний і діяльнісний.

Модель технології формування правової компетентності учнів у початковій школі представлена на рис. 2.1.

Рис. 2.1. Технологія формування правової компетентності учнів у початковій школі

2.3. Експериментальна перевірка технології формування правової компетентності учнів молодшого шкільного віку

Для перевірки ефективності технології було проведено формувальний експеримент. Науково-дослідна робота здійснювалася на базі Зборівської загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів № 1 та Тернопільської початкової школи № 5 Тернопільської міської ради, розташованих у Тернопільській області.

У дослідженні взяли участь 94 учні 2–3 класів, поділених на дві групи: 46 учнів у контрольній групі та 48 – в експериментальній. Це діти, які в 2024–2025 навчальному році були другокласниками, а в 2025–2026 навчальному році перейшли до третього класу.

У класах експериментальної групи застосовувалася спеціальна технологія, зокрема програма «Права та обов'язки учнів початкової школи» (додаток А), тоді як у контрольній групі навчання проводилося за стандартною системою.

Під час впровадження технології ми дотримувалися чітко визначеного алгоритму, який включав діагностико-цільовий, мотиваційно-інформаційний, діяльнісний та рефлексивний етапи. На діагностико-цільовому етапі здійснювалася оцінка рівня сформованості основ правової компетентності в учнів обох груп (табл. 2.3).

Мотиваційно-інформаційний етап був спрямований на створення мотивації та набуття знань щодо основ правової компетентності. Учні експериментальних груп ознайомлювалися з правами та обов'язками дітей, які закріплені в таких документах, як Конституція України, Декларація прав людини, Конвенція ООН про права дитини та Декларація прав дитини.

Зокрема, учні дізналися, що на сьогодні у світі 100 мільйонів дітей змушені жебракувати, 50 мільйонів працюють у небезпечних умовах, 120 мільйонів не мають можливості відвідувати школу, а 3,5 мільйона дітей помирають від серйозних хвороб, які можна було б вилікувати. Такі ситуації є порушенням прав дітей, закріплених у Конвенції ООН про права дитини, остання редакція якої була затверджена 20 листопада 1989 року. Україна офіційно приєдналася до цієї

Конвенції, ратифікувавши її 27 вересня 1991 року, після чого документ став частиною національного законодавства.

Конвенція ООН про права дитини – це міжнародний юридичний документ, який встановлює права дітей у країнах, що її підписали. Це перший і ключовий обов’язковий міжнародно-правовий акт, присвячений широкому колу прав дітей. Документ містить 54 статті, які детально описують права осіб від народження до 18 років (або до настання повноліття, якщо воно визначене раніше відповідно до місцевих законів) на повноцінний розвиток у середовищі, вільному від голоду, злиднів, жорстокості, експлуатації та інших форм порушення прав. У цьому документі зазначені твої права, якими ти можеш користуватися до досягнення 18 років, адже після цього ти вважаєшся дорослим. Оскільки Конвенція є досить складним документом, ми коротко пояснимо твої права: Згідно зі статтею 1 Конвенції, дитиною вважається особа до 18 років. Якщо тобі ще не виповнилося 18, ти є дитиною, яка росте, навчається в школі, розвивається фізично та духовно. Стаття 2 Конвенції гарантує, що всі діти мають рівні права, незалежно від їхнього походження, кольору шкіри, національності, статі чи мови.

Усі діти мають право на любов і турботу (стаття 3 Конвенції). Кожна дитина заслуговує на піклування з боку батьків, родичів, громади та держави, причому інтереси дітей завжди мають бути в пріоритеті.

Кожна дитина має невід’ємне право на життя (стаття 3 Конвенції). Життя дитини є найвищою цінністю не лише для її батьків. Кожна держава зобов’язана забезпечувати виживання та здоровий розвиток дітей – своїх юних громадян.

Діти захищені від викрадення та торгівлі (статті 11, 35 Конвенції). Держава повинна докладати всіх зусиль, щоб запобігти викраденню дітей, торгівлі ними та їх контрабанді, адже діти – не товар для продажу.

Кожна дитина має право висловлювати власну думку (статті 12, 13 Конвенції). Діти можуть вільно ділитися своїми поглядами та думками, і ці думки повинні враховуватися при вирішенні будь-яких питань, що стосуються дитини.

Діти мають право на об’єднання (стаття 15 Конвенції). Кожна дитина може

вільно спілкуватися з іншими, приєднуватися до асоціацій чи створювати власні об'єднання.

Усі діти мають право на приватне життя (стаття 16 Конвенції). Діти захищені від незаконного втручання в їхнє особисте чи сімейне життя. Ніхто не має права порушувати їхню переписку, честь чи гідність.

Кожна дитина має право на доступ до інформації (стаття 17 Конвенції). Держава забезпечує дітям можливість отримувати різноманітну інформацію. Вона сприяє поширенню матеріалів через засоби масової інформації, які стосуються соціального та культурного розвитку, і водночас запобігає розповсюдженню інформації, що може бути шкідливою для дітей.

Діти захищені від насильства (статті 19, 37 Конвенції). Держава зобов'язана оберігати дітей від жорстокого поводження з боку батьків чи інших осіб. Жодна дитина не повинна зазнавати катувань, знущань, незаконного арешту чи позбавлення волі.

Особлива увага приділяється дітям-сиротам (статті 20, 21, 25 Конвенції). Держава забезпечує захист і підтримку дітям, які залишилися без сім'ї, надаючи їм альтернативні форми опіки, що замінюють сімейне піклування.

Діти з інвалідністю мають право на особливу турботу (статті 23, 25 Конвенції). Дитина з інвалідністю заслуговує на спеціальні умови життя та піклування, які сприятимуть її гідності та активній участі в суспільстві.

Усі діти мають право на медичну допомогу (стаття 24 Конвенції). Кожна дитина має доступ до медичних послуг за найвищими стандартами, які може надати держава. Жодна дитина не може бути позбавлена якісної охорони здоров'я.

Кожна дитина має право на освіту (статті 28, 29 Конвенції). Держава зобов'язана забезпечити безкоштовну обов'язкову початкову освіту для всіх дітей і сприяти доступу до середньої освіти, щоб кожна дитина могла реалізувати своє право на навчання.

Кожна дитина має право на належне харчування (стаття 27 Конвенції). Діти повинні мати умови життя, що сприяють їхньому фізичному, розумовому,

духовному та соціальному розвитку. Батьки відповідають за забезпечення належного рівня життя, а держава створює необхідні умови для реалізації цієї відповідальності.

Діти захищені від примусової праці (статті 32, 36 Конвенції). Жодна дитина не може бути залучена до роботи, яка загрожує її здоров'ю. Держава встановлює мінімальний вік для працевлаштування та регулює умови праці для неповнолітніх, щоб захистити їхні права.

Усі діти мають право на збереження національної ідентичності (стаття 30 Конвенції). Кожна дитина може користуватися своєю рідною мовою, культурними традиціями, релігійними віруваннями та обрядами, що відображають її національну самобутність.

Діти мають право на відпочинок і дозвілля (стаття 31 Конвенції). Кожна дитина може брати участь у культурному та творчому житті, а також має право на відпочинок і вільний час.

Кожна дитина має право на розвиток своїх талантів (стаття 29 Конвенції). У кожній дитині є унікальні здібності, і держава повинна своєчасно виявляти талановитих дітей та створювати умови для розвитку їхніх обдарувань.

Діти захищені від наркоманії (стаття 33 Конвенції). Держава забезпечує захист дітей від незаконного вживання наркотичних речовин, а також від залучення до їх виробництва чи торгівлі.

Жодна дитина не повинна зазнавати кривди (статті 37, 39 Конвенції). Діти захищені від тортур, жорстокого поводження, незаконних покарань чи арештів. Якщо дитина постраждала, держава забезпечує їй соціальну реабілітацію та необхідне лікування.

Неповнолітні правопорушники мають право на захист (статті 37, 40 Конвенції). Дитина, яка порушила закон, має право на таке ставлення, яке сприяє розвитку її гідності та поваги до прав і свобод інших людей.

Дітей заборонено залучати до участі у воєнних діях (стаття 38 Конвенції). Держава має вживати всіх можливих заходів, щоб запобігти участі дітей у збройних конфліктах. Жодна дитина віком до 15 років не може бути призвана

до лав збройних сил. Держава також зобов'язана піклуватися про дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій.

Кожна дитина має знати свої права (стаття 42 Конвенції). Держава повинна максимально поширювати інформацію про права, зазначені в Конвенції ООН про права дитини, серед дітей і дорослих.

У класах експериментальної групи було проведено низку виховних заходів (додаток Б). Особливо учням запам'яталася година спілкування «Твої права та обов'язки», проведена в третьому класі. Її метою було поглибити знання учнів про права та обов'язки, гарантовані законом, навчити розрізняти поняття «право» і «обов'язок», ознайомити з нормативними документами, підкреслити цінність прав людини та необхідність їх дотримання, а також виховувати повагу до прав інших і громадянську свідомість.

Учні обговорювали тему: «Обов'язки дітей задля уникнення протиправної поведінки в соціальному середовищі». Було проведено ігри «Мої права та обов'язки», «Скажи так чи ні» та казкову вікторину.

Виховний захід «Скажи «Ні!» булінгу!» та повідом дорослих» (додаток Б) мав превентивну мету, спрямовану на запобігання булінгу.

На діяльнісному етапі учні застосовували отримані знання в практичних ситуаціях через ігри, квести та проєктну діяльність. На цьому етапі активно взаємодіяли вчителі, батьки та учні, спираючись на принципи педагогіки партнерства.

На рефлексивному етапі учні разом із батьками аналізували, як змінилося їхнє ставлення до прав і обов'язків.

Після завершення впровадження технології формування правової компетентності було проведено підсумкову діагностику. За результатами формувального експерименту встановлено, що 13 учнів експериментальної групи (28,3%) досягли високого рівня сформованості основ правової компетентності, 27 учнів (58,7%) – середнього рівня, а 8 учнів (17,4%) – низького рівня.

Розподіл учнів молодшого шкільного віку (2–3 класи) за рівнями

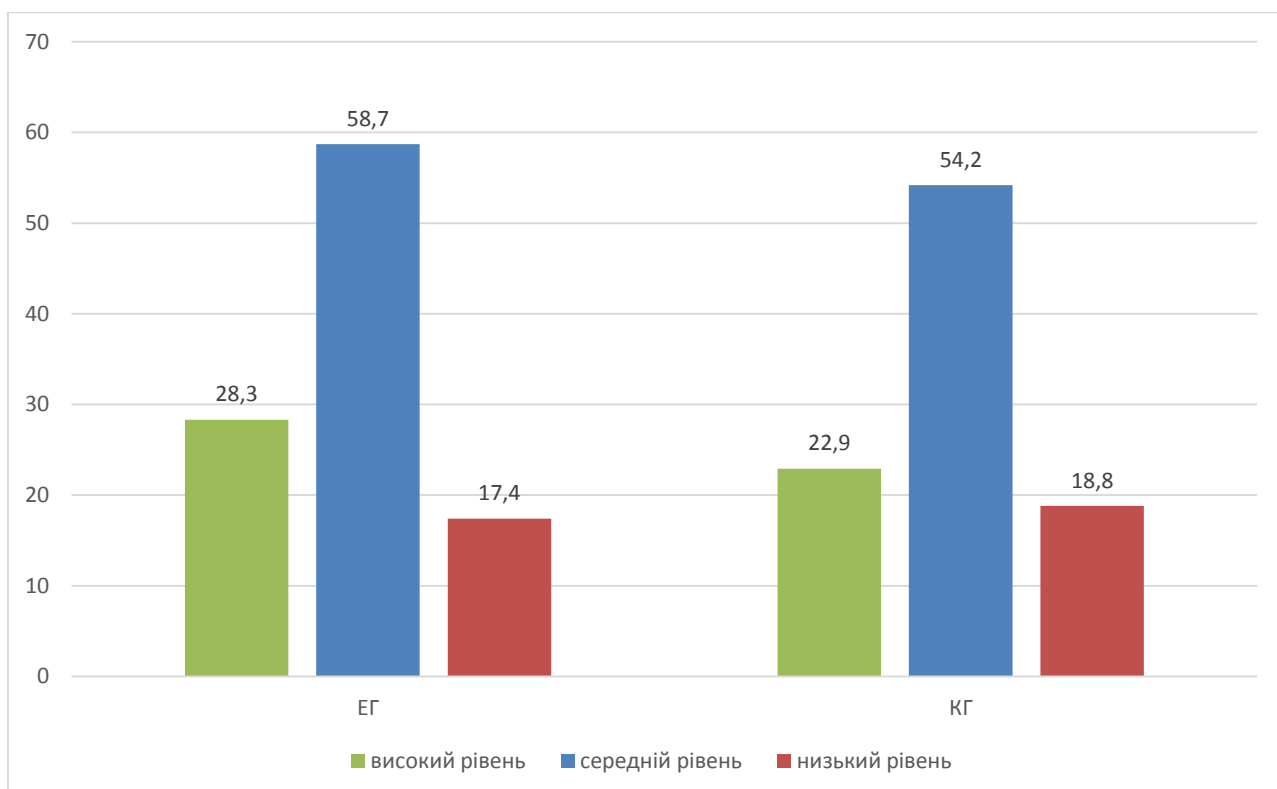
сформованості основ правової компетентності подано в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Розподіл учнів початкових класів за рівнями сформованості основ правової компетентності (формувальний етап експерименту)

Рівні компетентності	Розподіл дітей за рівнями	
	Експериментальна група	Контрольна група
Високий	13 28,3 %	11 22,9 %
Середній	27 58,7 %	26 54,2 %
Низький	8 17,4 %	9 18,8 %
Всього	48	46

Розподіл учнів початкових класів за рівнями сформованості основ правової компетентності (формувальний етап експерименту) представлено на рисунку 2.3.

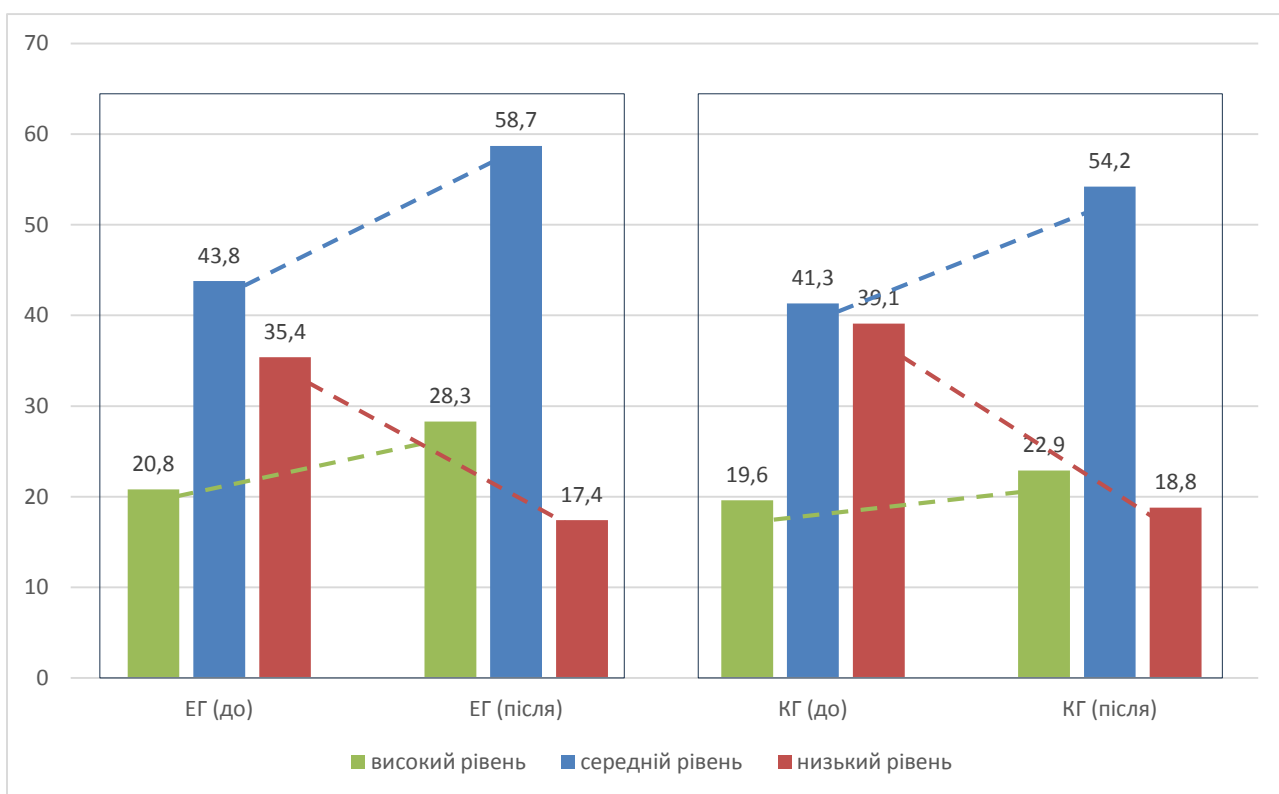
Рис. 2.3. Розподіл учнів початкових класів за рівнями сформованості основ правової компетентності (формувальний етап експерименту)

Таблиця 2.3.

Динаміка рівнів сформованості основ правової компетентності учнів у молодших класах (результати після проведення експерименту в КГ та ЕГ).

Рівні компетентності	Контрольна група		Експериментальна група	
	До експерименту	Після експерименту	До експерименту	Після експерименту
Високий	9 (19,6 %)	11 (22,9 %)	10 (20,8 %)	13 (28,3 %)
Середній	19 (41,3 %)	26 (54,2 %)	21 (43,8 %)	27 (58,7 %)
Низький	18 (39,1 %)	9 (18,8 %)	17 (35,4 %)	8 (17,4 %)

На рисунку 2.4. представлено динаміку рівнів сформованості правової компетентності учнів початкової школи (результати після проведення експерименту в КГ та ЕГ).

Рис. 2.4. Динаміка рівнів сформованості основ правової компетентності учнів у молодших класах (результати після проведення експерименту в КГ та ЕГ).

Таким чином, аналіз результатів формувального етапу експерименту показав, що кількість дітей із високим рівнем сформованості основ правової компетентності зросла на 7,5% в експериментальній групі та кількість дітей із середнім рівнем зросла на 14,9%, тоді як кількість дітей із низьким рівнем зменшилася на 20,3% у контрольній групі. Це підтверджує ефективність розробленої технології.

Висновки до другого розділу.

Важливість питання розвитку правової компетентності учнів молодшого шкільного віку зумовила створення відповідної технології як одного з шляхів вирішення цієї проблеми. Для оцінки її дієвості необхідно визначити діагностичні інструменти.

На основі аналізу наукових джерел та емпіричних досліджень були встановлені критерії та показники сформованості правової компетентності учнів молодшого шкільного віку: інформаційно-пізнавальний (знання учнями своїх прав та обов'язків), мотиваційно-ціннісний (усвідомлення морально-правових цінностей та їх значення для особистості), а також поведінково-регулятивний (здатність дитини співвідносити свої дії з суспільними нормами та обов'язками).

Було визначено три рівні сформованості основ правової компетентності: високий, середній та низький.

Високий рівень характеризується глибоким і свідомим знанням учнями своїх прав і обов'язків, розумінням їх значення та відмінностей, умінням висловлювати ці поняття словами; позитивним ставленням до правових знань, прагненням розширювати правовий кругозір, бажанням брати участь у суспільно корисній діяльності, знанням норм правомірної поведінки в сім'ї, школі та громадських місцях, а також розумінням важливості їх дотримання; емоційною реакцією на порушення своїх прав чи прав інших, повагою до свобод інших людей, здатністю оцінювати поведінку з точки зору правових норм, відчувати межі припустимої поведінки, аналізувати вчинки з позиції морально-правових норм, демонструвати позитивну поведінку та узгоджувати свої дії з іншими.

Середній рівень характеризується частковими знаннями прав і обов'язків, недостатнім усвідомленням їх значення, неточним формулюванням цих категорій; такі діти мають загальне уявлення про норми правомірної поведінки в сім'ї, школі чи громадських місцях, але не завжди розуміють необхідність їх дотримання в різних ситуаціях; вони реагують на порушення своїх прав, але не завжди поважають права інших, ситуативно оцінюють поведінку з точки зору правових норм, відчують межі припустимої поведінки та аналізують вчинки лише за допомогою дорослих; уміння демонструвати правомірну поведінку проявляється епізодично, а узгодження дій з іншими відбувається переважно за підказкою.

Низький рівень характеризується відсутністю знань про права та обов'язки, нерозумінням їх значення, невмінням висловити ці поняття, негативним ставленням до правових обов'язків; такі діти мають поверхові уявлення про норми поведінки в соціумі, не усвідомлюють необхідності їх дотримання, не реагують на порушення своїх прав, не поважають права інших, не здатні оцінювати поведінку з позиції правових норм, аналізувати вчинки чи демонструвати правомірну поведінку, а також узгоджувати свої дії з іншими.

Для оцінки рівнів сформованості правової компетентності було проведено експериментальне дослідження у Зборівській загальноосвітній школі I–III ступенів № 1 та Тернопільській початковій школі № 5 Тернопільської міської ради, розташованих у Тернопільській області. Учасниками були учні, які в 2024–2025 навчальному році були другокласниками, а в 2025–2026 навчальному році перейшли до третього класу.

За результатами констатувального етапу експерименту встановлено, що 20,2% учнів (19 дітей) мають високий рівень сформованості правової компетентності, 42,6% (40 дітей) – середній, і 37,2% (35 дітей) – низький рівень.

Результати констатувального експерименту підтвердили потребу в розробці нових підходів до формування правової компетентності молодших школярів. Зокрема, була створена технологія, яка поєднує концептуально-цільові, змістові, процесуальні (форми: уроки, виховні заходи, дискусії, арт-терапевтичні заняття;

методи: бесіди, розповіді, ігри, квести, інтерактивні технології; засоби: програма «Права та обов'язки учнів початкової школи», методичні розробки, електронні ресурси) та результативно-аналітичні компоненти. Ця технологія забезпечує співпрацю школи та сім'ї, інтеграцію урочної та позаурочної діяльності, а також послідовність у формуванні правової компетентності.

Результати формувального експерименту показали зростання кількості учнів із високим рівнем сформованості правової компетентності на 7,5%, із середнім рівне на 14,9% в експериментальній групі та зменшення кількості учнів із низьким рівнем на 20,3% у контрольній групі, що підтверджує ефективність запропонованої технології.

ВИСНОВКИ

Зростання рівня дитячої злочинності, поширення таких негативних явищ, як булінг, а також необхідність розвитку громадянських компетентностей як основи для життя підкреслюють важливість формування базових правових компетентностей у молодших школярів.

1. У межах дослідження ми розглядаємо поняття «правова культура» та «правова компетентність учнів початкової школи».

«Правова культура» розглядається як ширше поняття, ніж «правова компетентність». Правова культура є системою правових цінностей, що відображає рівень правового прогресу суспільства, стан свободи особистості та інші соціальні цінності, а також охоплює правосвідомість, законодавство, юридичну практику та правову науку.

Поняття «правова компетентність учнів молодшого шкільного віку» у роботі трактується як інтегроване особистісне утворення, що характеризується рівнем засвоєння знань про власні права та обов'язки, права інших людей, сформованим ставленням до права і правових норм як до цінностей, умінням діяти відповідно до правил та законів у суспільстві, виконувати обов'язки та уникати протиправної поведінки в соціальному середовищі, проявляти здатність до рефлексії.

Обґрунтовано періодизацію розвитку правової освіти та формування правової компетентності молодших школярів. Основними критеріями цієї періодизації є загальнокультурні та освітні процеси, що впливають на правове виховання учнів, процеси євроінтеграції та орієнтація на європейські цінності, такі як свобода і відповідальність, а також розвиток початкової освіти, зокрема формування ключових громадянських і соціальних компетентностей.

2. У процесі розвитку правового виховання у другій половині XX – на початку XXI століття виділено такі основні періоди:

1959–1990 рр. – правова освіта в початковій школі розвивалася в контексті загальнокультурних і освітніх процесів країни, значною мірою залежала від ідеологічних факторів;

1991–1994 рр. – початковий етап становлення системи правової освіти в школах незалежної України;

1995–2001 рр. – період закладення основ безперервної правової освіти та визначення ролі школи в її реалізації, що завершився прийняттям у 2001 році Указу Президента України про «Національну програму правової освіти населення»;

2002–2016 рр. – правове виховання школярів відбувалося в умовах реформування структури та змісту освіти в Україні, з орієнтацією на відкритість до європейських і світових правових культурних надбань;

2017–2021 рр. – формування правових компетентностей у контексті вимог НУШ та Державного стандарту початкової освіти;

2022–2025 рр. – формування правових компетентностей учнів початкової школи в умовах сучасних суспільних викликів, воєнного стану.

Нижня межа дослідження 1959 р. У цей час Генеральна Асамблея ООН прийняла Декларацію прав дитини. У 1959 р. також Верховна Рада УРСР ухвалила закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР», але правове виховання молодших школярів здійснювалося переважно через шкільні предмети та виховну роботу, засновану на комуністичній ідеології, а не на концепції прав дитини.

Верхня межа дослідження 2025 р., що зумовлено низкою важливих подій: ухвалено Національну стратегію захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 р. та затвердженням операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2028 рр.; Верховна Рада України ухвалила у другому читанні три ключові законопроекти, які зміцнюють правовий захист дітей, особливо в умовах повномасштабної війни; Україна приєдналася до ініціативи European Child Guarantee – ключової програми Європейського Союзу, спрямованої на подолання дитячої бідності та соціального відчуження.

Основними критеріями обґрунтованої періодизації є суспільно-політичні чинники; загальнокультурні та освітні процеси, що формують правове виховання учнів; орієнтація на євроінтеграцію та європейські виховні цінності, такі як

свобода й відповідальність; розвиток початкової освіти та ключових компетентностей учнів початкової школи, зокрема громадянських і соціальних; сучасні суспільні виклики, основним з яких є війна росії проти України.

3. Аналіз наукових джерел і емпіричні дослідження дозволили визначити критерії та показники сформованості правової компетентності учнів молодшого шкільного віку: інформаційно-пізнавальний (рівень знань дитини про свої права та обов'язки); мотиваційно-ціннісний (характер усвідомлення морально-правових цінностей і якостей особистості); поведінково-регулятивний (здатність дитини співвідносити свої дії з правилами, свободами, обов'язками та суспільними нормами поведінки). Виділено три рівні сформованості основ правової культури: високий, середній і низький.

Високий рівень сформованості основ правової компетентності характеризується глибокими знаннями про власні права та обов'язки, розумінням їх значення, вмінням висловлювати ці категорії, позитивним ставленням до правових норм, бажанням поглиблювати правовий світогляд, участю в суспільно корисній діяльності, обізнаністю з нормами правомірної поведінки в різних соціальних контекстах (сім'я, школа, громадські місця), розумінням необхідності їх дотримання, емоційною реакцією на порушення прав, повагою до прав інших, умінням оцінювати поведінку з позиції правових норм, аналізувати вчинки та реалізовувати правомірну поведінку в повсякденному житті.

Середній рівень характеризується частковими знаннями про права та обов'язки, недостатнім розумінням їх значення, не завжди коректним визначенням цих понять, загальною обізнаністю з нормами правомірної поведінки, але не завжди чітким розумінням їх застосування в різних ситуаціях. Такі діти реагують на порушення своїх прав, але не завжди поважають права інших, оцінка поведінки інших з правової точки зору є ситуативною, а аналіз вчинків можливий лише за підтримки дорослих. Вони частково здатні реалізовувати правомірну поведінку, але діють переважно за підказкою.

Низький рівень характеризується відсутністю знань про права та обов'язки, нерозумінням їх значення, невмінням їх описати, негативним ставленням до правових обов'язків, поверхневими знаннями норм поведінки, відсутністю реакції на порушення прав, неповагою до прав інших, невмінням оцінювати поведінку з правової точки зору, аналізувати вчинки чи реалізовувати правомірну поведінку.

4. Для визначення рівнів сформованості основ правової компетентності учнів молодшого шкільного віку було проведено діагностичне дослідження у Зборівській загальноосвітній школі I–III ступенів № 1 та Тернопільській початковій школі № 5 Тернопільської міської ради, розташованих у Тернопільській області, серед учнів 2–3 класів. У констатувальному експерименті взяли участь 94 учні (46 у контрольній групі, 48 – в експериментальній). За результатами, 20,2% дітей (19 учнів) продемонстрували високий рівень сформованості основ правової компетентності, 42,6% (40 учнів) – середній, і 37,2% (35 учнів) – низький.

5. Результати констатувального експерименту підтвердили необхідність розробки нових підходів до формування правової компетентності молодших школярів. Зокрема, була розроблена технологія, яка поєднує концептуально-цільові, змістові, процесуальні компоненти (**форми**: уроки (*«Права та обов'язки дитини»*), виховні заходи (*«Діти, знайте свої права!»*), дискусії (*«година спілкування «Твої права та обов'язки»*), інтерактивні (*«Скажи “НІ!” булінгу та звертайся до дорослих»*) та арт-заняття (*«Візуалізація імен», «Малювання під впливом музики», «Внутрішні діалоги», «Театр масок» та інші*); **методи**: бесіди (*«Магічна скринька», «Розплутуємо вузлики із букв»*), розповіді (*«Конвенція ООН про права дитини»*), ігри (*«Мої права та обов'язки»*), сюжетно-рольові та театралізовані ігри (*«Повідомлення від казкових героїв», «Я говорю від імені...»*), правові виховні ситуації (*«Твоє прізвище», «Як Незнайко складав вірші», «Як я зможу допомогти»*), вікторини (*«Казкова правова вікторина», «Хто знехтував своїми обов'язками», «Чарівна казкова вікторина»*), інтерактивні технології (*«Що нас об'єднує?», «Скажи так чи ні»*);

засоби: програма «Права та обов'язки учнів початкової школи» (Додаток А), методичні розробки, електронні ресурси) та результативно-аналітичні компоненти.

Досліджувана технологія передбачає співпрацю школи та сім'ї, інтеграцію урочної та позаурочної діяльності, послідовність і наступність у формуванні правової компетентності. Алгоритм технології включає діагностико-цільовий, мотиваційно-інформаційний, рефлексивний і діяльнісний етапи.

Результати формувального етапу експерименту показали, що в експериментальних класах частка дітей із високим рівнем сформованості основ правової компетентності зросла на 7,5%, середній рівень зріс на 14,9%, а з низьким – зменшилася на 18%, що свідчить про ефективність запропонованої технології. У контрольних класах кількість дітей із високим рівнем зросла на 3,3%, а також зросла частка учнів із середнім рівнем на 12,9%, натомість кількість дітей із низьким рівнем зменшилась на 20,3%.

Подальші дослідження необхідно розвивати у напрямку студіювання особливостей формування правової компетентності в учнів молодшого шкільного віку у зарубіжних країнах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрусишин Б. Становлення та розвиток шкільної правової освіти в Україні. *Юридичний журнал*. 2007. № 4. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2635>. (дата звернення: 20.09.2025).
2. Бакланова Н. М. Формування правової компетентності майбутніх учителів. *Освітологічний дискурс*. 2016. № 2 (14). С. 115–124. URL: <http://od.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/viewFile/372/318> (дата звернення: 20.09.2025).
3. Батраченко І. Г., Сингаївська І. В. Вчитель прогнозує моральну поведінку школярів. *Початкова школа*. 1990. № 6. С. 45–46.
4. Береза С. В. Правовий всеобуч як передумова формування правової культури в сучасному демократичному суспільстві. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 3. С. 19–25.
5. Бех І. Наукове розуміння особистості як основа ефективності виховного процесу. *Початкова школа*. 1998. № 1. С. 2–6.
6. Бібік Н., Бондарчук Г., Павлова Т. Я досліджую світ. Підручник інтегрованого курсу для 1 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах). Харків: Видавництво «Ранок». 2025. Ч. 1. 168 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/1522-ya-doslidzhuyu-svit-3-klas-bibik.html>
7. Бібік Н. М., Бондарчук Г. П. Я досліджую світ. Підручник інтегрованого курсу для 2 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах). Київ-Харків: Видавництво «Ранок». 2024. Ч. 1. 126 с. URL: [https://lib.imzo.gov.ua/wa-data/public/site/books2/1-2kl-2024/2025/Ya%20doslidzhui%20svit_pidruchnyk%20integr.%20kursu%20dlia%202%20klasu%20ZZSO%20\(u%202%20chastynakh\)_Chastyna%201%20\(Bibik%20N.%20M.,%20Bondarchuk%20H.%20P.\).pdf](https://lib.imzo.gov.ua/wa-data/public/site/books2/1-2kl-2024/2025/Ya%20doslidzhui%20svit_pidruchnyk%20integr.%20kursu%20dlia%202%20klasu%20ZZSO%20(u%202%20chastynakh)_Chastyna%201%20(Bibik%20N.%20M.,%20Bondarchuk%20H.%20P.).pdf)
8. Богачов С. В. Теоретико-правові засади правової освіти в Україні: монографія / За заг. ред. чл.-кор. НАН України О. Л. Копиленка; Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ: Леся, 2011. 216 с.

9. Бондар В. І. Вчителю про дітей, які мають труднощі у навчанні. *Початкова школа*. 1995. № 10-11. С. 6–9.
10. Бородін І. Виховання правової культури учнів – завдання держави. *Рідна школа*. 1998. №5. С. 32–33.
11. Веремій В. До проблем профілактики протиправної діяльності учнів. *Рідна школа*. 2002. №4. С. 19–21.
12. Верховна Рада ухвалила три закони для посилення прав дітей під час війни. *Нова українська школа: веб-сайт*. URL: <https://nus.org.ua/2025/05/14/verhovna-rada-uhvalyla-try-zakony-dlya-posylennya-zahystu-ditej-pid-chas-vijny/> (дата звернення: 20.09.2025).
13. Гетьман А. П., Герасіна Л. М., Данильян О. Г. та ін. Правове виховання в сучасній Україні : монографія / За ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. Х. : Право, 2010. 368 с.
14. Глущенко А. Г. Ситуація успіху в моральному вихованні учня. *Початкова школа*. 1977. № 9. С. 24–25.
15. Головка Н. І. Правова педагогіка: Навчальний посібник. Київ: МАУП, 2007. 248 с.
16. Головченко В. В., Нелін Г. І. Правове виховання учнівської молоді: Питання методології та методики. К.: Наукова думка, 1993. 138 с.
17. Грива О. Соціально-педагогічний захист прав дітей і молоді в сучасній Україні. *Шлях освіти*. 2002. №4. С. 40–42.
18. Грицько В. В. Формування правової культури молодших школярів як нагальна проблема сучасності. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2018. Вип. 61. С. 56-58. URL: <http://www.chasopys.ps.npu.kiev.ua/archive/61-2018/16.pdf> (дата звернення: 20.09.2025).
19. Гуз А. М. Концептуальні засади розвитку та моделі шкільної правової освіти на пострадянському просторі (на прикладі росії, Білорусі та України). *Університет*. 2008. № 3. С. 25–31.
20. Гуз А. М. Підготовка педагогів-юристів для загальноосвітніх

навчальних закладів України (друга половина XX ст. – початок XXI ст.): еволюція та сучасний стан. *Університет*. 2008. № 1. С. 95–100.

21. Гуз А. М. Становлення та розвиток шкільної правової освіти в Україні (1991–2007 рр.): історичний і теоретико-методологічний аспект : автореф. дис. д-ра історичних наук, спец. 07.00.01: Історія України. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2010. 46 с.

22. Гуз А. М. Становлення та розвиток шкільної правової освіти України (1991–2007 роки): монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2009. 431 с.

23. Гуз А. М. Шкільна правова освіта в Україні в 90-х роках XX – на початку XXI століття. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2008. № 95. С. 19–23.

24. Данильян О. Г., Овдієнко Я. О. Деякі напрями оптимізації правового виховання в сучасній Україні. *Наукові записки Харківського ун-ту повітр. сил. Сер.: Соціальна філософія, психологія*. Харків: ХУПС, 2009. Вип. 4 (31). С. 3–11.

25. Державна програма «Діти України». *Офіційний вісник України*. 2001. № 4. С. 65–82.

26. Державна соціальна програма «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/453-2018-%D0%BF> (дата звернення: 20.09.2025).

27. Державний стандарт початкової освіти: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 р. № 87. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnogo-standartu-pochatkovoyi-osviti> (дата звернення: 20.09.2025).

28. Десятник К. В. Взаємодія сім'ї і школи у вихованні духовності молодших школярів: автореф. дис. ...канд. пед. наук. Умань, 2012. 20 с.

29. Діти України про свої права. Представництво ЮНІСЕФ в Україні. Центр «Соціальний моніторинг». Київ, 2000. 32 с.

30. Дошкільнятам про права дитини. Заняття-бесіди для старшої та підготовчої груп з використанням казок. *Дошкільнє виховання*. 2001. № 6. С. 3-6.

31. Єременко В. О. Профілактика учнівських правопорушень. *Початкова школа*. 1990. № 11. С. 45–48.

32. Жаркова І., Мечник Л., Роговська Л., Пономарьова Л., Антонов О. Я досліджую світ: підручник для 2 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах. Частина 1. Тернопіль: Підручники і посібники, 2024. 151 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/1308-ya-doslidzhuyu-svit-zharkova-2-klas.html>

33. Жаркова І., Мечник Л., Роговська Л., Пономарьова Л., Антонов О. Я досліджую світ: підручник для 2 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах. Частина 2. Тернопіль: Підручники і посібники, 2024. 151 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/1308-ya-doslidzhuyu-svit-zharkova-2-klas.html>

34. Задорожна Г. С. Взаємодія закладів освіти з сім'ями дітей 6-7 років як важлива умова їхнього правового виховання. *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки*. 2017. № 16. С. 54–61.

35. Задорожна Г. С. Громадянська соціалізація і правове виховання дошкільників та молодших школярів на засадах наступності. *Science and Education a New Dimension Pedagogy and Psychology*. 2018. 1V (64), Issue: 154. P. 64–67.

36. Задорожна Г. С. Здійснення правового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в контексті наступності. *Проблеми освіти: Наук.-метод. зб.* Вип. № 86. Інститут модернізації змісту освіти МОН України. Київ, 2016. С. 205–209.

37. Задорожна Г. С. Педагогічні умови правового виховання дітей 6–7 років у взаємодії сім'ї і закладу освіти: автореф. дис. ... канд. пед. наук зі спец. 13.00.08 – дошкільна педагогіка. Одеса, 2018. 20 с.

38. Задорожна Г. С. Педагогічні умови правового виховання дітей 6–7 років у взаємодії сім'ї і закладу освіти: дис. ... канд. пед. наук зі спец. 13.00.08 – дошкільна педагогіка. Одеса, 2018. 271 с.

39. Задорожна Г. С. Правове виховання дошкільників та молодших школярів: причини та особливості. *Зб. наук. пр. «Забезпечення якісної підготовки майбутніх фахівців дошкільної освіти у процесі використання сучасних технологій»* / За заг. ред. проф. Л. В. Зданевич, доц. Л. С. Пісоцької, Н. М. Миськової. Хмельницький: ХГПА, 2018. С. 92–94.

40. Задорожна Г. С. Правове виховання особистості дитини: поняття, сутність, особливості. *Педагогічний часопис Волині : науковий журнал*. Луцьк : СНУ імені Лесі Українки, 2017. С. 12–18.

41. Задорожна Г. С. Правове виховання особистості дитини та його ціннісно-правова функція. *Зб. наук. робіт учасників міжнар. наук.-практ. конф. «Психологія і педагогіка на сучасному етапі розвитку наук: актуальні питання теорії і практики»*. Одеса: ГО «Південна фундація педагогіки», 2017. С. 151–154.

42. Задорожна Г. С. Сучасні підходи до забезпечення безперервної освіти як чинника розвитку особистості. *Науковий вісник Південноукраїнського НПУ імені К.Д.Ушинського*. Випуск 4 (117). Сер. : Педагогіка. Одеса : ПНПУ імені К. Д. Ушинського, 2017. С. 28–34.

43. Заєць А. Освітні форми правового виховання у сучасній Україні. URL: <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2017/1/13.pdf> (дата звернення: 20.09.2025).

44. Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-III // Урядовий кур'єр. – 2001. – 6 червня (№ 107). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення: 20.09.2025).

45. Запорожан І. Г. Нові аспекти правового виховання молодших школярів. *Наукові записки ТДПУ*. Вип. Педагогіка. 1999. №1. С. 41–44.

46. Запорожан І. Г. Педагогічні основи правовиховної роботи з

молодшими школярами: дис. ... канд. пед. наук. Тернопіль, 2002. 273 с.

47. Зарицький О. Л. Правове виховання як домінанта формування правової культури. *Європейські перспективи*. 2011. № 2, 1. С. 98–102.

48. Зварич Р. В. Проблеми морально-правового виховання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. Вип 20. Т. 1. 2012. С. 28–30.

49. Іваній О. М. Структурно-змістова модель формування правової компетентності майбутнього вчителя у навчально-виховному процесі університету: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 – «Теорія і методика професійної освіти». Харків, 2012. 20 с.

50. Калиновський Ю. Ю. Взаємообумовленість правового виховання, правової культури та правосвідомості у соціальних відносинах. URL: dspace.nlu.edu.ua/bitstream/.../3262/1/Kalynovskyi_90.pdf (дата звернення: 20.09.2025).

51. Карнаух Л. П. Виховання безпечної поведінки дітей дошкільного віку в соціальному середовищі: дис.... канд. пед. наук. Київ, 2010. 186 с.

52. Киричук О. В., Федорченко О. Д. Функції психодіагностики у навчально-виховному процесі. *Початкова школа*. 1992. № 11-12. С. 5-9.

53. Кічук Я. В. Правова компетентність майбутнього фахівця – пріоритетне завдання громадянської освіти у вищій школі. *Вісник Львів. ун-ту. Серія: Педагогіка*. 2008. Вип. 23. С.141–147.

54. Коваленко І. Правова соціалізація як процес формування правової культури. *Вісник Книжкової палати*. 2011. № 6. С. 1–3.

55. Коваленко Н. Ю. Співвідношення права і моралі у контексті правової культури. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: Юридичні науки*. 2015. № 3. С. 20–23.

56. Коваль І. Сутність і змістова характеристика поняття «правове виховання». *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Сер.: Педагогіка*. 2015. № 1. С. 334–342.

57. Кодлюк Я. П. Якісні характеристики сучасної початкової освіти. *Молодий вчений*. 2017. № 11 (51). С. 334–338.

58. Козлова О. Г. Правова культура громадян як необхідна умова розвитку державності України. *Актуальні проблеми правової науки і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції: Зб. матеріалів IX Міжнародної наук.-практ. конф.* Суми: Видавничий дім «Ельдорадо», 2016. С. 233–236.

59. Козубовська І. В., Бедь В. В., Сагарда В. В. Роль шкільної психологічної служби в ранній профілактиці відхилень у поведінці молодших школярів. *Початкова школа*. 1994. № 8. С. 5–9.

60. Козубовська І. В., Деркач Є. Д. Профілактика трудновиховуваності молодших школярів. *Початкова школа*. 1976. № 10. С. 71–74.

61. Козубовська І. В. Деякі психологічні аспекти ранньої профілактики правопорушень серед неповнолітніх. *Початкова школа*. 1995. № 5–6. С. 10–11.

62. Колосова О. В. Використання звичаєво-правової традиційної культури українців у вихованні молодших школярів. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Педагогіка*. Івано-Франківськ, 2009. Вип. XXVIII–XXIX. С. 66–72.

63. Колосова О. В. Формування в учнів початкових класів основ правової культури: аспект шкільної дисципліни. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. 2010. Вип. 8. С. 54–57.

64. Колосова О. В. Формування у молодших школярів основ правової культури в процесі позаурочної діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2011. 20 с.

65. Колосова О. В. Формування у молодших школярів уявлень про права і обов'язки: інноваційний підхід. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: зб. наук. пр.* / редкол.: І. А. Зязюн (голова) та ін. Київ–Вінниця: ДОВ «Вінниця», 2008. Випуск 18. С. 96–103.

66. Кольченко В. В. Права дитини, або розлучення по-американському. *Початкова школа*. 1993. № 3. С. 10–11.
67. Конвенція ООН про права дитини. Київ: ТМ ПрінтІксПрес, 1999. 32 с.
68. Конвенція про права. *Інформаційний збірник Міністерства освіти*. 1995. № 9. С. 3–24.
69. Кормило О. Явище булінгу в освітньому просторі. *Проблеми гуманітарних наук. Серія: Психологія*. 2015. Вип. 37. - С. 174–187. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Pgn_ps_2015_37_17.pdf (дата звернення: 20.09.2025).
70. Костенко О. О. Історія становлення та розвитку шкільної правової освіти в Україні. *Наукові записки з української історії*. 2013. Вип. 33. С. 215–218.
71. Кравченко Л. Правова культура і компетентність особистості: спільне й відмінне культурологічного й компетентнісного підходах. *Імідж сучасного педагога*. 2020. № (4(193)). С. 29–33. [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2020-4\(193\)-29-33](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2020-4(193)-29-33) (дата звернення: 20.09.2025).
72. Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права: Навч. посібник. 3-тє вид., змін, й доп. Тернопіль: Карт-бланш, 2002. 247 с.
73. Кремень В. Г. Людиноцентризм в освіті: сучасний напрям розвитку духовності нації. *Педагогіка і психологія*. 2006. № 2. С. 17–30.
74. Лесько Н. В. Правове виховання дітей – важливий напрямок профілактики правопорушень. 2014. С. 33-37. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2292/lesko.pdf> (дата звернення: 20.09.2025).
75. Матвієнко О. В. Виховання молодших школярів: теорія і технологія. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2006. 544 с.
76. Матіяш В. В. Формування в молодших школярів гуманних почуттів. *Сучасна початкова школа – проблеми, пошуки, знахідки*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Тернопіль, 1996. С. 97–98.

77. Махінько А. І. Освітні реформи в сучасній українській школі: стан, проблеми і перспективи. URL: <http://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/3610/1/Mahinko.pdf> (дата звернення: 20.09.2025).

78. Мацук Л. О. Підготовка майбутніх учителів початкових класів до правового виховання молодших школярів: автореф. дис. 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. Тернопіль, 2002. 20 с.

79. Мацук Л. О. Підготовка майбутніх учителів початкових класів до правового виховання молодших школярів: дис. 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. Івано-Франківськ, 2002. 187 с.

80. Мацук Л. О. Правове виховання у сім'ї. *Наукові записки ТДПУ. Сер. Педагогіка*. 2002. № 2. С. 17–19.

81. Методичні рекомендації щодо формування безпечного освітнього простору, запобігання булінгу та мобінгу в Новій українській школі. URL: http://didkivcizosh.at.ua/2/metodichni_rekomendaciji_shhodo_formuvannja_bezpec.pdf (дата звернення: 20.09.2025).

82. Немченко С. С. Особливості розвитку правової освіти в Україні в УСРР-УРСР у 1920–1991 рр. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2015. Вип. 3-2. Т. 1. С. 17–21.

83. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи / заг. ред. М. Грищенка. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 20.09.2025).

84. Омельчук І. А. Особливості оціночного компонента правосвідомості молоді. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. Хмельницький, 2003. № 2 (6). С. 13–20.

85. Омельчук І. А. Поняття та основні фактори формування правосвідомості молоді щодо прав і свобод людини. *Університетські наукові записки*. 2011. № 4. С. 38–44.

86. Оржеховська В. М., Гунько М. М. Дитина вступає до школи. *Початкова школа*. 1994. № 9-10. С. 53–56.

87. Оржеховська В. М., Пилипенко О. І. Сучасні орієнтири превентивної педагогіки. *Педагогіка і психологія*. 2005. № 2. С. 17-25.
88. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: Навчально-методичний посібник. Київ: ВіАн, 1996. 352 с.
89. Перепелиця В. П. Організація наставництва над неповнолітніми. *Радянська школа*. 1975. № 7. С. 96–99.
90. Пилипенко Л. І. Становище в колективі ровесників як фактор морального розвитку школяра. *Початкова школа*. 1978. №7. С. 19-22.
91. Писарчук О. Т. Підготовка майбутнього вчителя початкової школи до організації освітньо-розвивального середовища: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2016. 20 с.
92. Писарчук О. Т. Формування освітньо-розвивального середовища початкової школи в педагогічному досвіді. *Педагогічний дискурс*. 2011. Вип. 10. С. 404–409. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/peddysk_2011_10_100 (дата звернення: 20.09.2025).
93. Пихтіна Н. П., Пихтін М. П., Федорченко Т. Є. Профілактика девіантної поведінки дітей і молоді: психолого-педагогічні та соціально-правові аспекти: навч. посіб. / ред.: В. М. Оржеховська. Ніжин: Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя, 2014. 399 с.
94. Поліщук О. В. Правове виховання підростаючого покоління у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. *Педагогічний дискурс*. 2011. Вип. 10. С. 416–421. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/peddysk_2011_10_103.pdf (дата звернення: 20.09.2025).
95. Полякова О. С. Стан наукових пошуків з проблеми становлення та розвитку правової освіти в Україні: публічно-управлінський аспект. URL: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/apdu/2016-1/doc/4/04.pdf> (дата звернення: 20.09.2025).

96. Попадич О. О. Правове виховання дітей у початковій школі: навчально-методичні рекомендації для здобувачів освіти першого (бакалаврського) рівня галузі знань 01 Освіта/Педагогіка спеціальності 013 Початкова освіта освітньої програми «Початкова освіта». Ужгород, Редакційно-видавничий відділ ДВНЗ «УжНУ». 2024. 98 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a422bc6c-c969-423e-8670-baf6d11ee63f/content> (дата звернення: 20.09.2025)

97. Попадич О. О. Сучасні засоби формування правової компетентності учнів початкової школи. *Modern problems of science, education and society: Proceedings of the XII International Scientific and Practical Conference (Kyiv, February 5–7, 2024)*. Kyiv: SPC «Sci-conf.com.ua», 2024. Р. 627–633. URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2024/02/MODERN-PROBLEMS-OF-SCIENCE-EDUCATION-AND-SOCIETY-5-7.02.24.pdf> (дата звернення: 20.09.2025).

98. Права дитини: сучасний досвід та інновації: зб. інформ. і метод. матеріалів / упоряд. Г. Лактіонова, О. Калібаба, З. Кияниця. Київ: Либідь, 2005. 250 с.

99. Правове виховання в сучасній Україні: монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2010. 368 с.

100. Про Національну програму правової освіти населення: Указ Президента України від 18 листопада 2001 р. № 992/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/992/2001> (дата звернення: 20.09.2025).

101. Про перехід загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру і 12-річний термін навчання: Постанова Кабінету Міністрів України № 1717 від 16 листопада 2000 року. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP001717.html (дата звернення: 20.09.2025).

102. Про реалізацію правопросвітницького проекту «Я маю права!» у

2017-2019 рр. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 р. № 638-р. URL: <https://xn--80aagahqwyibe8an.com/ministriv-kabineta-rozporyadjennya/rozporyadjennya-vid-veresnya-2017-638-pro-2017-50805.html> (дата звернення: 20.09.2025).

103. Про схвалення Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2028 роках. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 липня 2025 р. № 708-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/708-2025-%D1%80#Text>

104. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Київ: Атіка, 2001. 176 с.

105. Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової освіти. Київ: Богданова А. М., 2009. 226 с.

106. Синиця І. О. Навчати жити серед людей. *Радянська школа*. 1967. № 5. С. 45–51.

107. Соловійова О. Д., Дубровська Є. В. Методичні рекомендації «Організація роботи з розв'язання проблеми насильства в загальноосвітньому навчальному закладі». Київ, 2016. 82 с.

108. Сорока О. В. Арт-терапія: теорія і практика: навчально-методичний посібник. Тернопіль: Астон, 2014. 196 с.

109. Сорока О. В. Теоретичні і методичні засади підготовки майбутніх учителів початкової школи до використання арт-терапевтичних технологій: дис. ... докт. пед. наук: 13.00.04 / Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2016. 534 с.

110. Сухомлинська О. В. Цінності у вихованні дітей та молоді: стан розроблення проблеми. *Педагогіка і психологія*. 1997. №1. С. 105–111.

111. Сухомлинський В. О. Народження громадянина: вибрані твори в п'яти томах. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 3. С. 283–582.

112. Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором: вибрані твори в

п'яти томах. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 4. С. 393–626.

113. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям: вибрані твори в п'яти томах. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 3. С. 7–279.

114. Сухомлинський В. О. Формування комуністичних переконань молодого покоління: Вибр. тв. у 5-ти томах. Київ: Рад. школа, 1976. Т. 2. 670 с.

115. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину : Вибр. тв.: у 5 т. Київ: Рад. школа, 1976. Т. 2. 670 с.

116. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід: монографія / О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2018. 300 с.

117. Україна долучається до програми європейських гарантій для дітей: що це означає для освіти та захисту прав дитини. *Нова українська школа: веб-сайт*. URL: <https://nus.org.ua/2025/04/15/ukrayina-doluchayetsya-do-programy-yevropejskyh-garantij-dlya-ditej-shho-tse-oznachaye-dlya-osvity-ta-zahystu-prav-dytyny/> (дата звернення: 20.09.2025).

118. Федорченко Т. Є. Рання профілактика негативних проявів у поведінці дітей: навч.-метод. посіб. Київ: тов «ХІК», 2003. 128 с.

119. Філософський словник / ред.-упоряд. В. І. Шинкарук. 2-е вид., перероб. і доп. Київ: Гол. ред. УРЕ, 1986. 800 с.

120. Фіцула М. М. Правове виховання учнів: метод. посіб. Київ: ІЗМН, 1997. 148 с.

121. Фоменко Н. А., Скрипник М. І., Фатхутдінова О. В. Правова педагогіка: навчальний посібник. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2015. 326 с.

122. Халаїм А. Ф. Робота студентів з педагогічно запущеними дітьми. *Радянська школа*. 1964. № 12. С. 82–86.

123. Чайка В. М. Реалізація компетентнісного підходу в підготовці вчителя початкової школи. *Підготовка майбутніх учителів до реалізації державного стандарту початкової загальної освіти*: матеріали регіонального наук.-практ.

семінару (29–30 квітня 2013 р.) / за заг. ред. В. М. Чайки. Тернопіль, 2013. С. 7–9.

124. Чередрецька Б. Соціально-педагогічні основи попередження відхилень у поведінці дітей молодшого шкільного віку (на матеріалах Польщі): автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. Івано-Франківськ, 1997. 46 с.

125. Шость Н. В., Козир М. К, Ситник О. М. Енциклопедія сучасного права неповнолітніх. Київ: Рідна мова, 1997. 385 с.

126. Я досліджую світ : підручник інтегрованого курсу для 2 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах) Ч. 1. / О. В. Волощенко, О. П. Козак, Г. С. Остапенко. К. : Світич, 2019. 128 с.

127. Янкович О. І., Кузьма І. І. Освітні технології у початковій школі: навчально-методичний посібник. Вид. 3-тє, переробл. і допов. Тернопіль: ТНПУ ім. Володимира Гнатюка, 2025. 300 с.

128. Янкович О. І. Розвиток освітніх технологій у початкових школах України (1959-2018): монографія. Тернопіль: Осадца Ю. В. 2021. 162 с. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/16549/3/Yankovych.pdf> (дата звернення: 20.09.2025).

129. Boryszewska J. Praktyka profilaktyki – problemy i doświadczenia. *Diagnoza i profilaktyka w teorii i praktyce pedagogicznej*. Pod. red. Marii Deptuły. Bydgoszcz Wyd-wo uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2006. S. 256–270.

130. Klus-Stańska D. Pedagogika wczesnoszkolna – dyskursy, problemy, rozwiązania / Redakcja naukowa Dorota Klus-Stańska, Maria Szczepka-Pustkowska. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Łośgraf, 2011. 684 s.

131. Czerniewska-Koruba E. *Szkolny system przeciwdziałania agresji i przemocy*. URL: <http://www.szkolabezprzemocy.pl/1341,publikacje> (дата звернення: 20.09.2025).

132. Współczesność na rozdrożu? O edukacji, wychowaniu i profilaktyce słów kilka / pod redakcją naukową Wojciecha Duczmala, Sławomira Śliwy. Opole: Wydawnictwo Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji, 2013. 183 s.

133. Yankovych I. Problems of Moral Education Technologies and Methods Implementation in Pedagogical Theory and Practice of Poland and Ukraine. *Forum Pedagogiczne*. Warsaw, 2015. Issue 1. P. 227–233.

134. Yankovych O. Technology of bases of legal culture formation in primary school pupils). Protection of children's rights from a legal, pedagogical and psychological perspective: monograf., Red. Jacek Mrozek, Oksana Homotiuk, Oksana Koval, Olsztyn 2021, Publisher: Centre for Eastern Europe Research UWM in Olsztyn, ISBN 978-83-61605-55-3. С. 253–261. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/23106/1/Ynkovuch_Technology_bases.pdf (дата звернення: 20.09.2025)

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Програма «Права та обов'язки учнів початкової школи»

Мета програми «Права та обов'язки учнів початкової школи»: допомогти дітям зрозуміти значення понять «право» та «обов'язок», ознайомити їх із ключовими документами, що регулюють права дитини, такими як Конституція України, Декларація прав людини та Конвенція ООН про права дитини;

- сформувати в учнів уявлення про їхні власні права та обов'язки, а також права інших людей, підкреслити важливість права як фундаментальної цінності для життя в суспільстві та як засобу регулювання міжособистісних відносин;

- пояснити важливість дотримання соціально прийнятних норм і правил поведінки, закріплювати ці знання через практичний досвід у сім'ї та школі, поступово розвиваючи навички правомірної поведінки в суспільстві;

- виховувати в дітей почуття власної гідності, чесність, доброзичливість, справедливість, відповідальність, а також усвідомлення своїх прав і свобод;

- навчити поважати гідність і особисті права інших, незалежно від їхньої національності, зовнішності чи поведінкових особливостей;

- розвивати внутрішнє шанобливе ставлення до права, законів і правопорядку, формувати гуманне ставлення до оточуючих, повагу до себе та інших, а також сприяти прагненню реалізовувати свої права, не обмежуючи права інших людей.

Розглянемо приклад створення змісту для розділу «Права дитини»

«Право на життя»

Перший клас, 6-7 років.

Ознайомити учнів із ключовим принципом: «Кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може його відібрати. Держава зобов'язана забезпечувати захист життя людини». Сформувати у дітей розуміння життя як

найвищої цінності та пояснити, що дитяче життя має бути радісним і щасливим. Показати, що про них піклуються рідні (батьки, дідусь із бабусею) та інші дорослі (у дитсадку – вихователі, помічники, медсестра, музичний керівник, у школі – вчителі). Допомогти дітям усвідомити важливість міцного здоров'я для щасливого життя, навчити дотримуватися розпорядку дня та правил безпеки в побуті й суспільстві. Пояснити, що кожен має право захищати своє життя і здоров'я, а також життя й здоров'я інших від неправомірних дій. Виховувати прагнення дбати про своє здоров'я та здоров'я близьких, а також бажання чинити добро і здійснювати добрі вчинки.

Другий клас, 7-8 років.

Поглиблювати розуміння того, що життя людини є найвищою цінністю, яку необхідно оберігати; формувати уявлення про перші кроки дитини в житті, радість від життя, а також про важливість турботи про інших, що сприяє взаємній підтримці.

Третій клас, 8-9 років.

Ознайомити учнів із основами законодавства, яке забезпечує захист життя кожної людини.

Четвертий клас, 9-10 років.

Ознайомити з положеннями Конституції України, які стосуються реалізації права на життя.

«Право на ім'я»

Перший клас, 6-7 років.

Сформувати в дітей розуміння того, що кожна людина має право на ім'я. Пояснити, що після народження батьків оформлюють Свідоцтво про народження, у якому зазначають ім'я дитини та імена її батьків. Ознайомити учнів із різними формами імен, зокрема пестливими. Навчити дітей називати дату свого народження, а також імена та по-батькові своїх батьків. Дати уявлення про те, що всі люди, незалежно від віку чи кольору шкіри, мають імена. Пояснити

значення імен для спілкування та вирішення важливих життєвих питань. Вчити дітей поважати імена інших, не перекручувати їх і не використовувати образливі прізвиська. Заохочувати до привітного, лагідного звертання без підвищення голосу.

Другий клас, 7-8 років.

Ознайомити дітей із тим, що в різних країнах дітям дають різні імена, які відображають місцеві традиції; розповісти про відомих людей із такими самими іменами; пояснити, чому люди цінують своє ім'я та як можна прославити його добрими вчинками; навчити, як реагувати на дражнилки та образливі прізвиська.

Третій клас, 8-9 років.

Ознайомити учнів із ситуаціями, коли люди можуть змінювати своє ім'я чи прізвище.

Четвертий клас, 9-10 років.

Розповісти про Сімейний Кодекс України та закріплення в ньому права людини на ім'я.

«Право на сім'ю»

Перший клас, 6-7 років.

Допомагати дітям зрозуміти, що кожна людина має батьків, а ті, своєю чергою, мають своїх батьків — дідусів, бабусь, прадідусів і прабабусь. Вчити дітей розбиратися в своєму родоводі та усвідомлювати значення сімейних зв'язків. Пояснювати, що батьки піклуються про своїх дітей, а діти, коли виростуть, повинні дбати про своїх літніх батьків. Розповідати про турботу за домашніми улюбленцями. Ознайомити дітей з обов'язками дорослих у сім'ї, а також пояснити, які завдання може виконувати дитина, заохочуючи її до добрих справ у родині. Виховувати повагу та любов до батьків, шанобливе ставлення до свого роду й предків, гордість за успіхи близьких і зацікавленість у сімейних традиціях.

Другий клас, 7-8 років.

Продовжувати розвивати розуміння того, що сім'я будується на любові, довірі та взаємоповазі між її членами. Вчити дітей орієнтуватися в історії своєї сім'ї через цікаві розповіді про знайомство бабусі з дідусем чи мами з татом. Підтримувати інтерес до добрих сімейних традицій. Закріплювати поняття про взаємодопомогу та відповідальність між рідними людьми.

Третій клас, 8-9 років.

Пояснити дітям, на яких принципах і цінностях створюється та існує сім'я.

Четвертий клас, 9-10 років.

Ознайомити учнів із тим, як право на сім'ю закріплено в законодавчих актах.

«Право на житло»

Перший клас, 6–7 років.

Ознайомити дітей із різними типами житла: за їх призначенням, кількістю поверхів, матеріалами будівництва. Допомогти запам'ятати свою домашню адресу та назву мікрорайону, де проживає дитина. Пояснити поняття недоторканності житла, розповісти про закони та правила, які захищають житло людей і забезпечують порядок. Підкреслити значення рідної домівки для людини, навчити безпечної поведінки, коли дитина залишається вдома сама. Формувати розуміння важливості підтримання чистоти, порядку та затишку в домі, виховувати бажання прибирати власні іграшки та речі на свої місця.

Другий клас, 7–8 років.

Розповісти про особливості житла в різних країнах, традиції його облаштування та значення домівки в житті людини. Навчити усвідомлювати важливість житла для людини та необхідність підтримувати в ньому чистоту й порядок.

Третій клас, 8–9 років.

Пояснити важливість дотримання санітарно-гігієнічних норм у житлових приміщеннях для здоров'я та комфорту людей.

Четвертий клас, 9–10 років.

Ознайомити з правом на житло, закріпленим у законодавчих документах, зокрема в Конституції України та Сімейному кодексі, пояснити відмінності між правом на житло для дорослих і дітей. Розповісти, як держава гарантує право на житло для дітей-сиріт, та висвітлити особливості їхнього захисту [джерела збережено].

«Право на власне майно»

Перший клас, 6–7 років.

Ознайомити дітей із поняттям права власності, пояснити, що кожна дитина має власні речі, а чужі речі брати не можна. Розповісти, що право на власність стосується як дітей, так і дорослих, і його не можна порушувати. Водночас наголосити на обов'язку берегти як своє, так і чуже майно. Формувати розуміння взаємозв'язку між правами та обов'язками, виховувати відповідальність, бажання ділитися з іншими, а також уміння просити дозволу перед тим, як взяти чужу річ.

Другий клас, 7–8 років.

Продовжувати формувати уявлення про власність і недоторканність особистих речей інших людей, пояснити обов'язок піклуватися про чуже майно. Навчити, як діяти, якщо втратив чи знайшов чужу річ, та пояснити причини, чому діти можуть брати чужі речі.

Третій клас, 8–9 років.

Поглиблювати уявлення про власність, ознайомити з поняттям інтелектуальної власності та її значенням.

Четвертий клас, 9–10 років.

Розповісти про відповідальність за порушення права інтелектуальної власності, пояснити наслідки таких дій.

«Право на захист від фізичного і психічного насильства»

Перший клас, 6–7 років.

Ознайомити дітей із правом на захист від жорстокого поводження. Навчити оцінювати поведінку людей, негативно ставитися до агресії та жорстокості, засуджувати насильство над дітьми. Вчити дотримуватися дистанції з незнайомцями, поводитися з ними обережно, ввічливо та стримано, а також пояснити, як діяти в небезпечних ситуаціях. Виховувати відповідальність за свої вчинки, уміння контролювати себе та дотримуватися морально-правових норм у спілкуванні з іншими.

Другий клас, 7–8 років.

Продовжувати ознайомлювати дітей із можливостями захисту своїх прав, навчити, як уникнути небезпеки та до кого звертатися по допомогу в разі загрози. Закріплювати правила особистої безпеки в школі та на вулиці.

Третій клас, 8–9 років.

Ознайомити учнів із поняттям «правопорушення», пояснити його значення та наслідки.

Четвертий клас, 9–10 років.

Поглибити розуміння поняття «правопорушення», ознайомити з відповідальністю за їх вчинення. Розповісти про булінг, його причини та відповідальність батьків за дії дітей [джерела збережено].

«Право на власну думку»

Перший клас, 5–6 років.

Ознайомити дітей із правом висловлювати власну думку, навчити обґрунтовувати свої міркування, бути толерантними до інших, гармонійно взаємодіяти з оточенням, уникати конфліктів і правильно їх вирішувати. Сприяти відкритості у спілкуванні, виховувати розуміння своєї індивідуальності та повагу до унікальності інших.

Другий клас, 7–8 років.

Продовжувати формувати уявлення про толерантність до думок інших людей, пояснити межі права на висловлювання власної думки. Розповісти про

конфлікти, їх причини, поведінку, що може спровокувати агресію, та емоції, які відчувають ображені люди. Навчити уникати конфліктів, досягати згоди в групі, дотримуватися правил поведінки під час конфліктів і способів примирення.

Третій клас, 8–9 років.

Поглиблювати уявлення про толерантність до інших людей, навчити шляхів мирного вирішення конфліктів.

Четвертий клас, 9–10 років.

Формувати уявлення про міжкультурну комунікацію, пояснити її значення для гармонійного спілкування [джерела збережено].

«Право на захист, свободу, гідність і рівність»

Перший клас, 6–7 років.

Ознайомити дітей із поняттями «гідність», «рівність», «свобода». Формувати уявлення про гідність, відповідальність, поняття «відповідальна людина» та «відповідальна поведінка», а також про рівність усіх людей. Розповісти про право дітей-сиріт і дітей з інвалідністю на особливий захист, їхні можливості користуватися соціальними благами, пояснити особливості їхнього життя та адаптації. Виховувати бажання допомагати дітям, які потребують захисту.

Другий клас, 7–8 років.

Продовжувати формувати уявлення про те, що про людину судять за її вчинками, пояснити, як зберегти власну гідність і чому вона є нормою для кожної культурної людини. Розповісти про справедливу нерівність, зокрема особливе ставлення до молодших, слабших, людей з інвалідністю чи похилого віку.

Третій клас, 8–9 років.

Розширити знання про права та обов'язки людини, гарантовані законом, навчити розрізняти поняття «право» та «обов'язок». Продовжувати ознайомлення з нормативними документами, підкреслити цінність прав людини

та необхідність їх дотримання. Вчити поважати права інших, виховувати громадянську свідомість і повагу до законів України.

Четвертий клас, 9–10 років.

Поглибити знання про булінг, пояснити відповідальність за насильницькі дії та їх наслідки.

ДОДАТОК Б

Плани уроків та виховних занять для учнів 1-4 класів, присвячених темам прав та обов'язків

План уроку для учнів 1-2 класу

Тема: «Права та обов'язки дитини»

Мета: Формувати в учнів поняття про права дитини. Знайомити школярів з їхніми ключовими правами та обов'язками. Навчати дітей навичкам самозахисту в разі порушення прав. Надати розуміння понять «право» та «Конституція». Розвивати концентрацію уваги, уважність та старанність. Виховувати шанобливе ставлення до своєї родини, друзів, оточуючих людей, а також почуття дисципліни та відповідальності.

Тип уроку: комбінований

Обладнання: Конституція України, плакат «Чи знаєш ти свої права?», презентація

Хід уроку

I. Організація класу

1. Привітання

Встаньте, дітки, всі рівненько,
Посміхніться всі гарненько.
Посміхніться всі до мене,
Посміхніться і до себе.
Привітайтеся: «Добрий день!»
Хай гарно розпочнеться новий день!
– Добрий день.

II Актуалізація опорних знань учнів.

1. Таємничо-казкова хвилинка. («Магічна скринька»)

– Діти, у мене в руках магічна скринька, а в ній заховано найцінніший скарб нашої планети. Хто хоче дізнатися, що це, може заглянути всередину, але не розповідайте одразу своїм друзям, що ви там побачили. Зачекайте, поки всі охочі не подивляться на вміст скриньки.

– То що ви побачили в цій магічній скриньці? (себе)

– Саме так, кожен із вас побачив у дзеркалі себе – людину. Бо людина – це і є той найцінніший скарб. Кожен із вас – унікальна особистість, людина, яка живе зараз, і такої, як ви, ніколи раніше не було і не буде на цій Землі.

Ти знаєш, що ти — людина.

Ти знаєш про це чи ні?

Усмішка твоя — єдина,

Очі твої — одні.

– Діти, ви всі різні: говорите по-різному, маєте свої сім'ї, домівки, власну долю, унікальний характер і різних друзів. Через цю різноманітність іноді виникають непорозуміння чи суперечки. Але завжди пам'ятайте: ніколи не можна ображати людину чи принижувати її гідність. Щоб жити разом, люди дотримуються певних правил. Без цих правил життя було б хаотичним і неможливим. Існує багато правил: у школі, у родині, у грі, у повсякденному житті.

Навколо нас – безліч правил, але серед них є такі, які стосуються всіх без винятку. Найважливіші з них називаються Законами. Кожна країна має свої Основні закони. В Україні таким Основним Законом є Конституція України.

– Подивіться на цю книжечку, яку я тримаю в руках. (Показую діткам Конституцію України)

Це Конституція України – документ, у якому записано всі закони, за якими ми живемо в нашій державі сьогодні.

III. Повідомлення теми і мети уроку.

1. Вправа «Розплутуємо вузлики із букв»

Пишемо на дошці писаними буквами із закрученими вузликами

Пра | ва | ди | ти | ни

– На дошці перед вами – кілька вузликів. Сьогодні на уроці ми спробуємо їх розв’язати: Давайте разом прочитаємо, що ховається в цьому ланцюжку.

– Правильно, ми отримуємо: права дитини. А як ви думаєте, хто така дитина?

– В Україні це людина, якій ще не виповнилося 18 років.

2. Слово вчителя.

– Сьогодні ми будемо говорити про права дитини, тобто про ваші права. Але пам’ятайте, що разом із правами у нас є й обов’язки. Наше завдання на уроці – вивчити й запам’ятати ваші права, а також добре знати й не забувати про обов’язки.

Тема нашого уроку: «Права та обов’язки дитини».

IV. Вивчення нового матеріалу.

1. Слово вчителя.

– Діти, як ви вважаєте, що необхідно для того, щоб дитина могла рости й розвиватися?

– Усе, про що ви зараз згадали, – це ваші права.

– А що таке «право»?

Права дитини – це певні можливості, які надаються вам, дітям (до 18 років), щоб ви могли жити, зростати й розвиватися. Тобто це те, що ви маєте право робити, і в чому вам ніхто не може відмовити.

Право – це система правил поведінки, які є обов’язковими для всіх і чітко прописані.

У різні часи ставлення до виховання й піклування про дітей було різним. Колись діти не мали іграшок чи спеціального дитячого одягу. Лише близько трьохсот років тому на дітей почали звертати більше уваги: шити для них одяг,

створювати дитячі книги, пісні та музику. У 1959 році було прийнято Декларацію прав дитини. У 1989 році багато країн світу, включаючи Україну, підписали Конвенцію про права дитини. А в 1991 році в Україні ухвалили Закон про охорону дитинства.

Що означають слова «декларація» та «конвенція»?

Декларація – це документ, у якому прописано важливі правила та обов’язки для всіх людей.

Конвенція – це міжнародна угода між країнами.

Дитина, незалежно від її раси, національності, кольору шкіри, мови, релігії, етнічного чи соціального походження, матеріального стану, стану здоров’я, а також незалежно від її батьків чи законних опікунів, має право:

Ми маємо право – говорить закон –
На добрий спочинок, на втіхи та сон.
Бо що за дитинство без ігор веселих,
Без яблук, гостинців і без каруселі.

Це право дітей на відпочинок.

Дзвенить дзвінок веселий,
Дітей скликає в клас.
Відкриті двері школи
Тепер завжди для нас.
У школі всіх навчають і писати, і читати,
і співати, і малювати і рахувати.

Дитина має право на освіту.

Добрий лікар Айболить.
Він питає: «Що болить?»
Усіх діток він лікує,
Щастя, радість їм дарує.

Діти мають право на охорону здоров’я.

Молоко нам дарує сир,
Вершки, кефір і масла жир.

Їжте молочне щоранку —
Кращого не знайти сніданку!
Діти мають право на здорове харчування.

Я – українець, і маю право знати,
Про наших героїв, кого шанувати.
Що захистили нас від загибелі та руїни,
Синів і доньок, гордість України!
Діти мають право на інформацію.

Талант – це дар природний, справжній,
Обдарування, що в душі горить.
Хоч ти малий, і ще не бачиш,
Як в тобі хист той тихо спить.
Та є в тобі твої здібності,
Вони у кожного із нас.
Лише старання та наполегливість
Відкриють дар твій в слухний час.

Діти мають право на розвиток творчих здібностей, а також брати участь у різних конкурсах.

Діти мають право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної.

Дитина має право на життя. А ще – на батьківське піклування.

2. Творче завдання «Я маю право на...».

Які права має дитина? Давайте розмірковувати разом! Зараз ви отримаєте стікери, на яких потрібно написати, які права ви маєте. На кожному стікері є початок речення «Я маю право на...», а ви дописуєте свої думки. Після цього прикріпіть стікери на дошку, щоб усі могли побачити ваші ідеї.

3. Весела фізкультхвилинка.

– Діти, серед прав, які ви записали, є право на відпочинок. Тож давайте скористаємося цим правом і трохи відпочинемо разом!

Хлопчики й дівчатка!

Колони підрівняйте.
 Й розминку - веселинку
 Зі мною починайте.
 Раз – підняти руки вгору,
 Два – нагнутися додолу.
 Три, чотири — прямо стати.
 Будем знову починати.
 Руки в боки, руки так,
 Руки вгору, як вітряк.
 Вище руки підніміть і голівки потрясіть.
 Нахил вліво — раз, два. три
 Нахил вправо — раз, два три.
 Нахилились, розігнулись.
 Навкруг себе повернулись.
 Раз присядьте.
 Два присядьте.
 І за парти тихо сядьте.

4. «Повідомлення від казкових героїв». Робота в групах

Діти, поки ви відпочивали, на ваші смартфони та планшети надійшли незвичайні повідомлення. Давайτε розберемося, що це за повідомлення і від кого вони надійшли!

Повідомлення 1. Шановні діти! Допоможіть дітки, будь ласка! Вовк хоче з'їсти моїх козенят!

(Надійшло від мами кози, казка «Вовк і семеро козенят», тут порушення права на життя)

Повідомлення 2. Школярі-розумники, рятуйте! Страшний Карабас Барабас ображає П'єро та Мальвіну!

(Надійшло від Буратіно, казка «Золотий ключик», тут жорстоке поводження, насильство)

Повідомлення 3. Я маленький сірий зайчик, мав гарненьку в лісі хатку, але прийшла коза рогата і вигнала мене на вулицю. Допоможіть дітки, розкажіть про мої права!

(Надійшло від зайчика, казка «Коза-дереза», тут порушення права на житло та родинну оселю)

Повідомлення 4. Роботи так багато, я не встигаю зовсім! Що ж мені вдягнути? Попереду величне свято, справжнісінький бал! Я дуже мрію потрапити на нього. Дітки, чи не допоможете мені?

(Надійшло від Попелюшки, казка «Попелюшка», тут порушення права на відпочинок, свободу думки та слова, дозвілля, права на володіння майном)

Повідомлення 5. Школярки, благаю про вашу допомогу! Підкажіть, що мені робити? Усі називають мене гидким, щодня ображають та інколи знущаються.

(Надійшло від Гидкого каченяти, казка «Гидке каченя», тут порушення права на гідність і повагу)

Повідомлення 6. Друзі, допоможіть, я у біді! Сиджу високо на великому дуже старому дереві, а зла Змія Яга із сестрою його гризуть. Якщо ви мені не допоможете, то мене засмажать у великій страшній печі!

(Надійшло від Івасика-Телесика, казка «Івасик-Телесик», тут порушення права на життя)

Повідомлення 7. Любі дітки, прошу вашої допомоги! Старий дід із бабою спалили моє затишне гніздечко! Що ж мені тепер робити?

(Надійшло від Кривенької качечки, казка «Кривенька качечка», тут порушення права на особисті речі та життя)

Повідомлення 8. Друзі мої, мене забрали від моєї бабусі та сестрички до холодного льодового царства. Тут мені дуже холодно і я так хочу до свого додому!

(Надійшло від Кая, казка «Снігова королева», тут порушення права на вільне пересування)

Питання для дітей: У яких ще казках порушувалися права казкових героїв?

V. Узагальнення вивченого матеріалу

1. Слово вчителя.

Пам'ятайте не лише про свої права, а й про обов'язки, які на вас покладено. Права та обов'язки кожної людини, зокрема дитини, тісно пов'язані й мають велике значення. Життя стане гармонійним і справедливим, якщо кожен поважатиме власні права, але водночас виконуватиме свої обов'язки, забезпечуючи дотримання прав інших людей.

– Дорогі дітки, наш урок про права підходить до завершення.

VI. Підсумок уроку.

1. Відповіді на запитання:

– Дітки, чи сподобався вам урок і чи все було зрозуміло?

Якщо так, киньте у коробочку білу намистинку, якщо ні – чорну. Учні отримують намистинки двох кольорів і по черзі кладуть їх у коробку.

– Що вам найбільше запам'яталося на цьому уроці?

– Дітки, доповніть, будь ласка, речення:

На цьому уроці я зрозумів/зрозуміла...

На цьому уроці я навчився/навчилася...

Учися, дитино, май думки щирі,
Із друзями своїми живи у мирі.
Із вчителями також потрібно ладнати,
У школі старанно освіту здобувати.

Вчитель: Діти, ми сьогодні гарно провели виховне заняття, розкажіть вдома що нового ви дізналися про права дитини та обміркуйте це разом з батьками.

Година спілкування для учнів 2-4 класу

Тема: «Твої права та обов'язки»

Мета: поглибити знання учнів про права та обов'язки людини, передбачені законодавством; навчити їх розрізняти поняття «право» та «обов'язок»;

продовжити ознайомлення з нормативними документами; підкреслити важливість прав людини та необхідність їх дотримання; формувати вміння поважати права інших людей; виховувати громадянську свідомість і повагу до законів України.

Наочне оформлення: Конвенція ООН про права дитини, Конституція України, Декларація прав дитини, ілюстрації (8 шт.), картки (30 шт.), книга «Золотий віночок» (30 шт.), набір плакатів «Права і обов'язки дітей», сигнальні картки.

Реквізит для уроку: мікрофон, інтерактивна дошка, проектор або телевізор.

I. Бесіда «Конвенція ООН про права дитини» з елементами розповіді

Сьогодні у світі 100 мільйонів дітей змушені жебракувати, 50 мільйонів працюють у небезпечних умовах, 120 мільйонів не мають можливості відвідувати школу, а 3,5 мільйона дітей помирають від хвороб, які можна вилікувати.

Це є грубим порушенням прав дітей, закріплених у таких документах, як:

- Конвенція ООН про права дитини, остаточно затверджена 20 листопада 1989 року. Україна приєдналася до цього документа, ратифікувавши його 27 вересня 1991 року, після чого він став частиною нашого національного законодавства. (Демонструю дітям текст Конвенції).

- Хто знає цю книгу? (Показую дітям Конституцію України). Що в ній зазначено? (Закони, які регулюють устрій держави, основні права та обов'язки громадян).

Які права дітей вам уже відомі?

- 20 листопада 1959 року було прийнято Декларацію прав дитини.

Ознайомлюю учнів із кількома принципами Декларації:

Принцип 1. Кожна дитина має право на всі права, зазначені в цій Декларації.

Принцип 2. Дитина повинна мати спеціальний захист законом або іншими засобами, а також сприятливі умови для фізичного, розумового, морального, духовного та соціального розвитку в атмосфері свободи й гідності.

Принцип 8. У будь-яких обставинах дитина має бути серед тих, хто першими отримують захист і допомогу.

II. Ознайомлення з правами

1. Робота з ілюстраціями

Перед вами зображення.

Які права вони відображають? (Право на життя, освіту, любов і турботу, повноцінне харчування, доступ до інформації, охорону здоров'я, відпочинок).

2. Робота над оповіданням, правова ситуація «Твоє прізвище».

Відкрийте книгу «Золотий віночок» на сторінці 124. Прочитайте оповідання «Твоє прізвище». Поміркуйте, про яке право людини йдеться в оповіданні? (Право на ім'я).

Висновок: неприпустимо використовувати прізвиська чи перекручувати ім'я або прізвище людини. Такі дії не лише ображають особистість, але й порушують її права.

3. Робота в парах.

а) У криптограмі «Права людини» зашифроване одне з прав людини. Щоб його розшифрувати, потрібно читати літери, пропускаючи кожную другу, рухаючись за стрілочкою.

— С А В З О У Б Р О Е Д К А О С К Л И О М В Ц А → (Свобода слова)

Як ви його розумієте це право людини?

б) Складання вислову на хмаринках. Запис вислову:

Не кидай даремно слова на вітер.

Тлумачення вислову:

Цей вислів означає, що потрібно бути відповідальним за свої слова, не говорити порожніх обіцянок чи необдуманих фраз, які не мають ваги чи

значення. Слова, кинуті «на вітер», швидко забуваються і не мають реального впливу чи виконання. Він закликає говорити обдуманно, щиро і виконувати те, що пообіцяв, щоб твої слова поважали інші.

4. «Казкова правова вікторина».

Згадайте назву казки та визначте, яке право було порушено і ким саме.

«Матуся пішла за молоком, а нас сірий вовк з'їв!» (Казка «Вовк і семеро козенят»). Вовк порушив право козенят на життя, намагаючись їх з'їсти).

«Де ж взяти зимою підсніжники?» (Казка «Дванадцять місяців». Мачуха та її дочка порушили право дівчинки на любов і турботу, змушуючи виконувати неможливе завдання взимку).

«Я так хочу на бал! Але он мачуха скільки роботи загадала!» (Казка «Попелюшка». Мачуха порушила право Попелюшки на відпочинок, перевантажуючи її безкінечними справами та не дозволяючи розважитися).

До кого і куди звернутися, якщо ваші права порушують? У разі порушення прав негайно повідомте дорослих: батьків, вчителів чи шкільну адміністрацію. Також можна звернутися до служби у справах дітей, поліції чи спеціальних гарячих ліній.

Домашнє завдання для щоденника.

Запишіть номери екстрених служб.

Поліція: 102.

Гаряча лінія захисту прав дітей: 0 800 213 103.

Обов'язково перевірте та внесіть контакти батьків, класного керівника й школи для швидкого зв'язку.

III. Весела фізкультхвилинка

Трава - низенька-низенька, (присісти)

Дерева - високі-високі(потягнутися)

Вітер дерева колише, гойдає, (нахили тулуба)

То вправо, то вліво хитає,

То вперед, то назад, то вниз пригинає.

Птахи летять, відлітають, (помахати руками, як крилами)

А учні тихенько за парти сідають
І (назва предмету) вивчають.

IV. Знайомимось з обов'язками.

1. Робота з картками

Виконайте завдання на картках.

Розмірковуюйте над темою.

Обов'язки дітей для запобігання протиправній поведінці в соціальному середовищі.

Як ви це зрозуміли?

2. Гра «Мої права та обов'язки».

На дошці розміщені кружечки з написами, які необхідно з'єднати стрілками. (У кружечках написано: мій обов'язок, гратися іграшками, дбайливо ставитися до шкільного майна, дивитися телевізійні програми, конфліктувати з друзями, шанувати та любити батьків, старанно навчатися в школі, турбуватися про людей похилого віку).

3. Казкова вікторина «Хто знехтував своїми обов'язками».

Подумайте, хто з казкових героїв знехтував своїми обов'язками.

1. Казка «Золотий ключик».

Рано-вранці Буратіно закинув підручник до торбинки і весело потюпав до школи. Щоб дістатися до школи, треба було повернути праворуч, але зліва раптом почулася музика. Буратіно завагався, адже його ноги самі несли туди, де лунали чарівні мелодії з моря. «Та школа ж нікуди не втече, – промовляв він уголос сам до себе, – я тільки одним оком гляну, послухаю трішки – і гайда до школи!» І щосили кинувся бігти до моря. (Найголовніший обов'язок кожної дитини – сумлінно вчитися, послідовно опановувати знання та розвивати вміння. Проте Буратіно цього обов'язку не виконував).

2. Народна казка «Котик та півник».

Жили-були котик із півником, які були великими друзями. Котик, як правило, вирушав добувати їжу, а півник залишався вдома, щоб доглядати за хатою. Перед тим як піти, котик щоразу застерігав: «Не відчиняй двері чужим і сам нікуди не виходь, хоч би хто тебе гукав!» (Кожна дитина має слухатися старших – батьків чи вчителів – і дотримуватися моральних та етичних норм. Але півник порушив свою обіцянку котикові, не замкнувся в хаті й не послухався його порад).

3. Казка «Золотий ключик».

Буратіно розсівся за столом, недбало закинувши одну ногу на іншу. Він хапав мигдалеві тістечка і, не жуючи, жадібно ковтав їх цілими. У миску з варенням він занурював пальці, а потім із задоволенням їх облизав. Помітивши, що дівчинка відвернулася, він швидко схопив кавник і припав до нього, випиваючи какао прямо з носика. Але, захлинувшись, він необережно розлив напій на скатертину. (Кожна дитина зобов'язана поводитися чемно за столом і в громадських місцях, дотримуючись правил моралі та етики. Однак Буратіно цього обов'язку не виконував).

5. Казка «Пригоди Незнайка».

Незнайко з великою цікавістю роздивлявся все довкола. Його найбільше вразила бездоганна чистота. У дворах невтомно працювали малючки: одні ретельно вистригали траву ножицями, щоб газони виглядали охайно, інші ганялися за кожною пилинкою, замітаючи стежки мітлами, а треті енергійно вибивали пил із довгих килимків. У Зеленому місті ці килимки використовували не тільки для підлоги в будинках, а й для покриття тротуарів на вулицях. (Малючки старанно виконували свій обов'язок — піклуватися про природу, цінувати своє місто та підтримувати його в чистоті й порядку).

4. Інтерактивна гра «Скажи так чи ні».

Як розрізняють права та обов'язки?

Демонструю плакати із символами, що позначають права та обов'язки. Учні піднімають червону картку, коли йдеться про права, і синю, коли мова про обов'язки.

V. Сюжетно-рольова інтерактивна вправа «Я говорю від імені...»

Учням надаються описи різних ситуацій, які вони мають проаналізувати, визначивши, які права було порушено в кожному випадку. Також їм потрібно розповісти від першої особи про емоції та почуття героїв, використовуючи техніку «Мікрофон».

1. Їжачок бігав лісом і натрапив на гарний гриб. Він відставив свою корзинку, щоб зрізати знахідку. Та коли повернувся, виявив, що руденька білочка поцупила з корзинки найгарніші гриби, заявивши, що треба ділитися.

2. Тітонька Сова вирішила покарати неслухняних учнів-звірят, позбавивши їх перерви.

3. Вовчечка підхопило грип. Його тато, не вважаючи це серйозною проблемою, вирішив лікувати сина за порадами ворони-знахарки, застосовуючи різні сумнівні методи.

VI. Підсумок.

- У яких документах зазначені ваші права?
- До кого ви звертатиметеся по допомогу, якщо ваші права порушать?

Твої права як дитини необхідно ретельно вивчити.

Вчитель: Дітки, ми сьогодні гарно провели виховне заняття, розкажіть вдома що нового ви дізналися про права дитини та обміркуйте це разом з батьками.

Виховний захід для учнів 2-4 класу

ТЕМА: «Діти, знайте свої права!»

МЕТА: Ознайомити учнів з основними правами та обов'язками. Виховати у них почуття гідності та відповідальності за свої вчинки, дотримуватись обов'язків.

ОФОРМЛЕННЯ: Конвенція про права дитини, власні фотографії дітей з відпочинку та дозвілля, кросворд, квітка з пелюстками, книги, презентації.

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

I. Вступна частина

Дзвоник всім нам дав наказ:
До роботи швидше в клас!
Біля парти станем чемно –
Плине час хай не даремно.
Будемо уважні і старанні всі.
Сядемо рівненько на місця свої.
Сядьте всі рівненько, будем починати.

II. Основна частина з елементами бесіди та розповіді:

Читання віршів

Я – українець. Є у мене право
На рідну мову та свою державу,
На гордий прапор золотисто-синій,
На щастя жити у такій країні.
Я – українець. Право знати маю
Про тих, кого героями вважаю,
Що людство рятували від руїни, –
Синів і дочок, гідних України.
Я – українець. Хочу право мати
Завжди усе, що думаю, казати,
На незалежну та міцну державу,
На все, що гарантовано по праву.
Я – українець. І моє це право
Любити землю горду й величаву,
Та дух свободи набирати в груди.
Я – українець. Був ним, є, і буду!

– Питання правового захисту сім'ї та дитинства тривалий час залишається одним із ключових для міжнародної спільноти. Особлива увага приділяється гарантуванню прав дітей, які, через свою вразливість, фізичну та

розумову незрілість, потребують спеціального захисту й турботи як від батьків, так і від суспільства. Людство має обов'язок забезпечувати дітям найкращі умови для життя. У цьому контексті ми розглянемо основні права дитини, визначені Конвенцією ООН.

Червона пелюстка горить, як вогонь,
Щасливе дитинство – це ваш закон!

– Діти, чи знаєте ви, що до 18 років ви вважаєтеся дитиною? У цей час ви ростете, навчаєтеся в школі, розвиваєтеся фізично й духовно. Як, на вашу думку, виглядає щасливе дитинство?

Зелена пелюсточка нам відкриває
Знання всім дарує, як сонце сяє.

– Кожна дитина має право на освіту, а держава зобов'язана забезпечити доступну безкоштовну обов'язкову початкову освіту для всіх дітей.

Синя пелюсточка, моє дитя,
Дає тобі право на твоє життя!

– Життя кожної дитини є надзвичайно цінним не лише для її батьків. Кожна держава повинна гарантувати гідні умови життя та здоровий розвиток для своїх маленьких громадян. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений життя.

Пелюстку оранжеву я відриваю,
І знову усім гучно я промовляю:
Дівчата й хлоп'ята, тримайте це право —
На здоров'я міцне, на радість і славу!

– Діти мають право на медичну допомогу відповідно до найвищих стандартів, які може забезпечити держава, і жодна дитина не може бути позбавлена доступу до ефективних медичних послуг.

Жовтенька пелюсточка, остання,
Сяє нам усім немов зіронька рання.
Усі мають знати цей принцип простий:
Право на відпочинок - закон золотий!

– Діти мають право на відпочинок, дозвілля та участь у культурному й творчому житті.

- Дітки, а розкажіть, де ви проводили літні канікули? (Відповіді)
- Дітки, а зараз для закріплення прав, давайте розгадаємо кросворд.

1. Чи знаєте ви антонім до слова "праця"?
2. Що саме діти здобувають у школах та ліцеях?
3. Що людина не може купити за будь-які гроші?
4. Що дається людині лише один раз?
5. В людини спочатку іде ..., юність, зрілість і старість.

Хоч дитина я мала,
Маю знать свої права:
Перше - право на життя,
Друге право - це сім'я,
Третє право на любов,
А четверте - "Будь здоров!"
П'яте право на навчання,
А шосте - на повноцінне харчування,
А дружити - сьоме право,
З ким я хочу, з ким цікаво.
Восьме право - це на гру,
Дев'яте - стрибати, як кенгуру.

Десяте право просте -
ДИТИНА - ЦЕ СВЯТЕ!!!

III. Заклучна частина уроку

«Чарівна казкова вікторина»

1. У казці Г. К. Андерсена «Дюймовочка» деякі персонажі вчинили проти неї злочини, як ви вважаєте які саме?

- а) шахрайство;
- б) викрадення;
- в) вбивство;
- г) розбій.

2. Яке правопорушення скоїла мачуха проти Білосніжки в казці Братів Грімм?

- а) розбій;
- б) викрадення;
- в) шахрайство;
- г) замах на вбивство;
- д) хуліганство;
- е) отруєння.

3. У казці Ш. Перро «Попелюшка» чи порушував закони принц своїми діями?

- а) так;
- б) ні;
- в) частково.

4. У казці «Золотий ключик» які персонажі вдавалися до шахрайства?

- а) кіт Базиліо і лисиця Аліса;

- б) Буратіно і Мальвіна;
- в) пудель Артемон і папа Карло.

5. Чи порушував щось кіт у чоботях?

- а) так;
- б) ні;
- в) залежно від того, під яким кутом зору подивитися.

6. Яку назву мала країна, в яку злодії водили Буратіно?

- а) Країна Телепнів;
- б) Країна Дурнів;
- в) Країна Бовдурів.

7. Яке правопорушення зробиш Коцій Безсмертний проти Василини Прекрасної?

- а) розбій;
- б) викрадення;
- в) шахрайство;
- г) канібалізм;
- д) хуліганство;
- е) вбивство.

8. Чи порушив закон Буратіно своїм небажанням учитися?

- а) так;
- б) ні;
- в) це його особиста справа.

9. У казці «Червона Шапочка» допоможіть дівчинці та вовкові знайти найбільш оптимальний і законний варіант дій для кожного з них.

- а) вовк вивчає Кримінальний Кодекс і діє правомірно;
- б) дівчинка засвоює прийоми рукопашного бою та займається легкою атлетикою;
- в) для Червоної Шапочки настає заборона ходити одній по лісу; г) вовк стає вегетаріанцем;
- е) вовк перетворюється у серійного вбивцю.

10. У казці Г. К. Андерсена «Снігова Королева» яке правопорушення скоїла Снігова Королева?

- а) вбивство;
- б) розбій;
- в) шахрайство;
- г) хуліганство;
- д) викрадення.

11. Чи порушували права Колобка дід та баба?

- а) так, порушували;
- б) ні в якому разі;
- в) дорослі завжди праві.

12. Чи порушували права гидкого каченяти інші птахи в казці Г. К. Андерсена?

- а) так, порушували;
- б) ні в якому разі;
- в) дорослі завжди праві.

13. Хто у казці "Колобок" учинив найнебезпечніший злочин?

- а) слон;
- б) ведмідь;
- в) лисиця;
- г) вовк.

14. Що потрібно дракону з мультфільму «Як приборкати дракона»?

- а) кулінарні рецепти;
- б) знати правила дорожнього руху, мати посвідчення водія;
- в) знати правила польотів і мати посвідчення пілота;
- г) дотримання правил пожежної безпеки, вогнегасник.

15. У казці «Вовк і семеро козенят» яке правопорушення скоїв вовк?

- а) шахрайство;
- б) хуліганство;
- в) вбивство з канібалізмом;
- г) викрадення.

Вчитель:

Завершилось свято наше,
Усмішок сяє багато.
Пам'ятайте, любі діти,
В мирі й злагоді треба жити.

Інтерактивне заняття для учнів 2-4 класів

Тема: «Скажи “НІ!” булінгу та звертайся до дорослих»

Мета:

- **Навчальна:** ознайомити учнів із поняттям, видами та структурою булінгу;
- **Виховна:** розвивати почуття власної гідності; виховувати емпатію та співчуття до дитини, яка зазнає насильства;
- **Розвивальна:** формувати навички протистояння соціальному тиску; розвивати вміння знаходити вихід зі складних ситуацій; виховувати відповідальну та безпечну поведінку.

Результати навчання:

У кінці заняття учні:

- Розуміють, що означає поняття «булінг»;
- Уміють відрізняти булінг від жартів;
- Надають приклади позитивного та негативного впливу ровесників;
- Пояснюють, як відстоювати власну позицію;
- Вказують способи протидії насильству в своєму оточенні;
- Показують уміння відмовляти на пропозиції однолітків, кажучи «Ні».

Матеріали та обладнання:

Класна дошка, плакат або фліп-чарт і магнітики.

Картки червоного і зеленого кольорів для кожного учня.

Роздруковані додатки 1 і 2.

План виховної години (45 хв)

№ з/п	Вид роботи	Час, хв	Ресурсне забезпечення
I.	Організаційний момент	2	----
II.	Інтерактивна гра «Що нас об'єднує?»	5-7	---
III.	Інформування про "Що таке булінг"	3	---
IV.	Інтерактивна гра для перевірки розуміння поняття булінгу «Скажи так чи ні?»	2	Картки зеленого і червоного кольорів для кожного учня.

V.	Завдання на розвиток вміння розпізнавати булінг, його форми.	10	Копія уривку тексту «Як Незнайко писав вірші» для кожного учня.
VI.	Інформаційне повідомлення «Як діяти в ситуації, коли тебе булять».	4	«Куточок підтримки» (плакат для розміщення в класі або фліпчарт) із порадами «Як самостійно впоратися з ситуацією» на окремих паперових смужках.
VII.	Вправа "Як я зможу допомогти"	15	Картки з ситуаціями
VIII.	Підсумок заняття	2	---

Хід виховної години

I. Організаційна частина

Вчитель: Створімо позитивний настрій. Знайдіть очима свого сусіда і посміхніться йому так, щоб стало приємно і вам, і йому. Дякую за гарний настрій!

II. Інтерактивна гра

«Що нас об'єднує?» Учні стоять у колі. Вчитель запрошує одного з учнів до центру, вказуючи на спільну рису. Наприклад: «Марійко, вийди, будь ласка, до мене, бо в нас із тобою однаковий колір волосся». Марійка виходить у коло і називає ім'я наступного учня, запрошуючи його за схожою ознакою. Гра триває, доки всі не опиняться в колі. Вчитель: Обговорення:

- Які почуття ви відчували, коли зверталися саме до вас?
- Чи переживали ви, коли вас не обирали наступного разу?
- Чи складно було тому, хто стояв у центрі, знайти спільну рису з іншою людиною?

III. Інформаційне повідомлення

«Що таке булінг?» Вчитель: Усі люди різні. Хтось має світлу шкіру, хтось – темну чи жовту. Одні високі, інші – нижчі. Хтось стрункий, хтось – повніший.

Відмінності помічають усі, але це не означає, що хтось кращий чи гірший за інших. Проте в історії бували випадки, коли через колір шкіри чи соціальний статус людей принижували, вважаючи їх гіршими. Цькування, або булінг, виникає через заздрість, помсту, неприязнь, бажання відновити справедливість, боротьбу за владу, потребу підкорятися лідеру, усунути конкурента, самоствердитися або навіть через садистські схильності окремих осіб.

Практика показує, що шкільний булінг може мати різні форми:

- Постійні глузування з будь-якої причини (від національності до зовнішності дитини);
- Провокації та задирки;
- Фізичні та психологічні приниження;
- Різні види знущань;
- Бойкот та ігнорування;
- Псування особистих речей тощо.

Булінг проявляється через психологічний тиск (образи, приниження, погрози, ігнорування) або фізичні знущання (удари, поштовхи, принизливий контакт, побиття). Часто психологічний і фізичний тиск поєднуються. Хулігани (булі) дуже винахідливі. Їхній сучасний "винахід" – кібербулінг, тобто знущання за допомогою електронних засобів комунікації.

IV. Вправа на перевірку розуміння поняття булінгу “Так” -Ні!”

Роздайте учням картки червоного та зеленого кольорів. Озвучте ситуацію та попросіть підняти червону картку, якщо вона описує негативний вплив однолітків, або зелену, якщо вплив позитивний.

- Однокласники разом сміються з жарту, який розповів їхній друг.
- Однокласники глузують із друга через його забудькуватість.
- Дівчата грають у командну гру на перерві, але не запрошують свою однокласницю.
- Однокласниця принесла цукерки та пригощає ними своїх друзів.

- На змаганнях капітан команди обирає учасників.
- Однокласниця розмістила в соцмережах неправдиву інформацію про свою подругу.

V. Завдання щоб діти навчилися розпізнавати булінг і його форми.

Вчитель: Прочитайте уривок «Як Незнайко складав вірші» (Додаток 1).

Обговорення:

- Чому друзі образилися на вірші Незнайка?
- Який тип цькування застосував Незнайко?
- Чому не слід насміхатися з інших?

Висновки: Кожна людина має власний рівень сприйняття гумору та чутливість до жартів, тому важливо зважати, чи доречний жарт у певній ситуації.

VI. Інформаційне повідомлення «Як впоратись самотійно, коли тебе цькують».

Вчитель: Дітки, зараз ми ознайомимося з порадами, які допоможуть нам справлятися з тиском або цькуванням. Щоб у складних ситуаціях почуватися безпечно, ми збережемо ці поради та розмістимо їх у «куточку підтримки». Він стане нам у пригоді, коли ми розгубимося чи через емоції забудемо, як правильно діяти. (Діти підходять до дошки, зачитують поради та прикріплюють їх до «куточка підтримки»)

Як самотійно впоратися з ситуацією:

- Ігноруйте кривдника. Якщо можливо, уникайте конфлікту, вдайте, що вам байдуже, і відійдіть. Така поведінка не є проявом слабкості, адже іноді це набагато складніше, ніж піддатися емоціям.
- Якщо не можете піти, зберігайте спокій і використовуйте гумор. Це може збентежити кривдника/кривдників і відвернути їх від наміру вас образити. • Контролюйте гнів і злість. Кривдник саме цього й прагне. Говоріть спокійно та впевнено, демонструючи силу духу.
- Не вступайте в бійку. Кривдник лише чекає приводу застосувати силу.

Чим агресивніше ви реагуєте, тим більша ймовірність опинитися в небезпечній для вашого здоров'я ситуації.

- Не бійтеся обговорювати загрозливі ситуації з людьми, яким довіряєте.

Це допоможе обрати правильну поведінку та зупинити насильство.

VII. Вправа «Як я зможу допомогти» (Додаток 2).

Мета: формування навичок безпечної поведінки в конкретній ситуації, пошук способів захисту від булінгу. (Попередньо розподіліть учнів на 3 підгрупи)

Вчитель: Ви працюватимете в підгрупах. Кожна група отримає опис ситуації, де відбувається насильство. Ваше завдання — допомогти жертві, запропонувавши способи захисту та безпечної поведінки. Використовуйте рекомендації з нашого «куточка підтримки», про які ми говорили раніше.

Питання для обговорення:

- Чи виникали труднощі під час виконання завдання? Якщо так, то які саме?
- Які почуття чи емоції викликали у вас діти, які потрапили в складні ситуації?
- Які поради ви б порекомендували застосувати героям? (Підкресліть важливість звернення до дорослих для припинення насильства).

VIII. Підсумок заняття:

Вчитель: Ви, мабуть, знаєте дітей, які люблять показувати свою силу. Вони обирають слабшого і починають його ображати: дражнити, поширювати плітки, штовхати, бити чи псувати його речі. Ви повинні розуміти, що це не жарти, а ганебні прояви насильства, які є небезпечними для всіх учасників. Діти, які страждають від насильства, почуваються дуже погано. Вони гірше навчаються, частіше хворіють, відмовляються відвідувати школу. Але й агресори, які вважають себе героями, помиляються. Насправді їх ніхто не любить, у них немає справжніх друзів, лише підлабузники, які бояться стати наступними жертвами. Ті, хто мовчки спостерігає і не втручається, звикають терпіти несправедливість і

підкорятися злу. Якщо ви стали жертвою чи свідком насильства, ніколи не мовчіть! Розкажіть про це дорослим, яким довіряєте: батькам, учителю чи шкільному психологу.

Висновок: Відмінності роблять суспільство багатшим і різноманітнішим. Щоб жити в гармонії, людям потрібно навчитися вирішувати проблеми та завдання, спираючись на взаєморозуміння.

І пам'ятайте дітки одну із заповідей Божих: “Люби ближнього свого як самого себе і не завдай нікому шкоди”.

Додаток 1. Правові виховні ситуації

Незнайко, повернувшись додому, одразу почав складати вірші. Цілий день він ходив по кімнаті, поглядав то на стелю, то на підлогу, тримався за підборіддя і щось бурмотів. Нарешті вірш був готовий, і він оголосив:

- Послухайте, друзі, який я склав вірш!
- Цікаво, про що він? – зацікавились усі
- Про вас усіх! – зізнався Незнайко.
- Ось про Знайка: Знайко гуляв біля річки, перестрибнув через овечку.
- Що? – вигукнув Знайко.
- Коли це я через овечку стрибав?
- Та це лише для рими, у віршах так буває
- пояснив Незнайко.
- То ти заради рими вигадуватимеш про мене нісенітниці? – обурився Знайко.
- Звичайно, – відповів Незнайко
- Навіщо вигадувати правду? Вона й так є.
- Спробуй ще раз, побачиш, що буде! – пригрозив Знайко.
- А що там про інших? – Ось про Поспішайка, – продовжив Незнайко.

Поспішайко був голодний, проковтнув прас холодний.

– Друзі! – закричав Поспішайко.

– Що він вигадує! Я ніколи не ковтав холодної праски!

– Не кричи, – відповів Незнайко.

– Це для рими сказано, що прас холодний.

– Я взагалі ніякої праски не ковтав – ані холодної, ані гарячої! – обурювався Поспішайко.

– Я й не кажу, що гарячу, тож заспокойся.

Ось слухайте про Якосьбудька: В Якосьбудька під подушкою лежить смачненька пампушка. Якосьбудько підійшов до ліжка, зазирнув під подушку і сказав:

– Неправда! Ніякої пампушки там немає!

– Ти не тямиш у поезії, – відповів Незнайко.

– Це для рими сказано, що лежить, а насправді її там немає. Ось ще про Пілюлька вірш.

– Друзі! – вигукнув Пілюлька.

– Треба зупинити це знущання! Невже ми терпітимемо, як він усіх обмовляє?

– Годі! – закричали всі.

– Це не вірші, а якісь насмішки! Тільки Знайко, Поспішайко та Якосьбудько кричали:

– Хай читає! Прочитав про нас, то хай і про інших читає!

– Не треба! – заперечували інші.

– Ми не хочемо слухати!

– Ну, якщо не хочете, я піду сусідам почитаю, — сказав Незнайко.

– Що? – обурилися всі.

– Ти ще й перед сусідами нас ганьбитимеш? Тільки спробуй! Тоді можеш додому не повертатися!

– Гаразд, друзі, не буду, – погодився Незнайко.

– Тільки не гнівайтеся на мене.

Відтоді Незнайко більше не писав віршів.

Додаток 2. Правові виховні ситуації «Як я зможу допомогти»

Ситуація 1.

Як завжди, вона сиділа за партою, коли всі однолітки гамірно метушилися на перерві. Світлана щодня бачила однакову сцену: дівчата весело сміються, жартують і зиркають на хлопців. Звісно, адже вони не носять цих незграбних окулярів і брекетів. Через них Світлана зазнавала стільки глузувань і знущань від однокласників... Лише вдома вона відчувала любов і тепло від своїх батьків. Порожній клас. За партою самотньо сидить Світлана. До неї підходять дві однокласниці. Вони починають насміхатися: забирають її окуляри, кидають на підлогу зошити та книжки, топчуть їх. Дівчинка розплакалася.

Ситуація 2.

Щоранку Максим прокидався під звуки чергової сварки батьків. Так було і сьогодні. Прокинувшись пізно, він поспішно вдягнувся і вислизнув із дому. Їсти не хотілося, та й батьки, занурені у свої конфлікти, навряд чи помітили б його відсутність. Він давно звик, що в сім'ї його ніби не існує. До школи йти не хотілося. Там на нього чекали старші хлопці, які постійно знущалися: клеїли на спину образливі записки, штовхали, ставили підніжки. Поскаржитися не було кому, і це гнітило.

Школа. Пролунав дзвінок на перерву. З похмурим виглядом Максим вийшов із класу. До нього підійшли троє старшокласників і почали глузувати. Один із них, удавано дружньо поплескавши по спині, причепив папірець із написом «Вдар мене». Максим, не підозрюючи про це, отримав сильний поштовх і впав. Біль пронизав тіло, а на очах виступили сльози.

Ситуація 3.

Раніше Саша мав щасливу сім'ю, але після розлучення батьків усе змінилося. Мама постійно була зайнята, а йому так бракувало її уваги й тепла. Розлучення він переживав не менш болісно, ніж батьки, хоча й приховував це. Через це навчання погіршилося, він часто сперечався з учителями та однолітками.

Цей день у школі був типовим. Після уроків Саша побився з однокласником, нагрубив учительці, яка зробила йому зауваження, і, як завжди, прийшов непідготовленим. Однокласники його недолюбливали, глузували й не приймали до своєї компанії. Саша не показував, як йому боляче, але всередині його гриз страх.

Школа. Уроки давно скінчилися, усі розійшлися. Саша не поспішав додому. Він одягав куртку, коли до нього підійшли двоє старшокласників і запропонували цигарку. Спочатку він вагався, але таки пішов із ними. У гардеробі старшокласники раптово почали вимагати гроші. Саша сказав, що в нього їх немає. Це розлютило хлопців, і вони почали його бити.

Вчитель: Дітки, ми сьогодні гарно провели виховну годину, розкажіть батькам вдома що нового ви дізналися з уроку «Скажи “НІ!” булінгу та звертайся до дорослих» і разом обміркуйте це.

ДОДАТОК В

Арт-терапевтичні заняття

«Візуалізація імен».

Виразно промовте своє ім'я, супроводжуючи слова жестами та рухами тіла. Таким же чином відтворіть імена інших учасників групи, рідних чи друзів. Після цього зобразіть свої враження від цього процесу на малюнку або створіть скульптуру. Під час зображення імен обговоріть, що кожна людина має право на ім'я і повагу до своєї особистості.

«Малювання під впливом музики».

Творіть під музику, вільно передаючи свої емоції та враження. Цей метод підходить як для індивідуальної, так і для групової роботи. Найкраще використовувати маловідому музику, що відображає різні емоційні стани, наприклад, класичні композиції, окремі джазові твори чи східну музику. Варіанти: – спочатку прослухайте весь музичний твір, потім увімкніть його знову і малюйте, передаючи свої відчуття;

- прослухайте твір кілька разів, а потім зобразіть образи, які він у вас викликав;

- малюйте швидко під час прослуховування музики, можливо, використовуючи кілька аркушів паперу;

- для передачі вражень від музики застосуйте техніку колажу;

- разом з іншими учасниками групи створюйте малюнок під музику на великому аркуші паперу;

- після малювання коротко обговоріть, які емоції відчували — добрі чи негативні, та як можна перетворювати зло на добро через творчість.

«Внутрішні діалоги».

Зобразіть свої суперечливі риси характеру у вигляді окремих персонажів на малюнку або в скульптурі. Створіть діалоги між цими персонажами та розіграйте сцену. Спробуйте знайти шлях до їхнього примирення. Під час розмови між

персонажами зверніть увагу на вибір добра у складних ситуаціях і відповідальність за власні вчинки.

«Живі образи».

Створіть малюнки на задану тему, а потім розіграйте сцену, наприклад, із подій майбутнього. Намагайтеся змінити ситуацію або свою роль у ній у бажаному напрямку. Створюючи сцену, покажіть ситуацію, де хтось захищає іншого або чинить справедливо, підкресліть значення права на допомогу.

«Театр масок».

Намалюйте та акуратно виріжте маски, після чого розіграйте сцену, використовуючи їх. Маски можуть символізувати добро і зло. Обговоріть, як розпізнати, коли хтось чинить несправедливо, і як діяти правильно.

«Костюмовані головні убори».

Виготовте з картону головні убори та розіграйте сценку, представляючи себе в образах персонажів, які відповідають цим уборам. Обираючи ролі, діти можуть створювати персонажів, які захищають слабших або відстоюють справедливість і права інших.

«Провідник і дослідник».

Працюйте в парах: провідник із зав'язаними очима підводить дослідника до різних матеріалів, щоб той вгадав, що це. Потім поміняйтеся ролями та зобразіть свої враження від вправи на малюнку або в скульптурі. Після вправи зосередьтеся на темі довіри та права кожного на безпечне середовище.

«Тактильне пізнання».

Із заплющеними очима учасники групи доторкаються до рук, обличчя чи одягу один одного, намагаючись запам'ятати відчуття та образи, що виникають, а потім відтворюють їх на малюнку або в скульптурі. Підкресліть важливість права людини на особисті межі та повагу до іншого.

«Емоційні вирази».

За допомогою міміки та жестів зобразіть різні емоційні стани або ситуації, після чого передайте асоціації, викликані ними, на малюнку або в скульптурі. Під час обговорення малюнків говоріть про права дитини на емоції — кожна емоція має значення, і всі люди мають право бути почутими.

«Жести на полотні».

Використовуючи виразні жести та різноманітні матеріали, зобразіть емоційні стани у вигляді ліній або плям. Обговоріть, які жести можна вважати добрими, які — образливими, і чому важливо поважати інших.

«Танцювальні образи».

Танцюйте під музику, а потім відобразіть свої відчуття та асоціації, пов'язані з танцем, на малюнку або в скульптурі. Через рух можна передати свободу, радість, мир — як нагадування про право кожного на самовираження.

«Техніка медитативного малюнка – мандала».

Одним із методів арт-терапії є створення мандал – циркулярних композицій. Слово «мандала» походить із санскриту і означає «магічне коло». Цей термін у західну психологію ввів Карл Густав Юнг, який вивчав мандали в процесі власного психоаналізу. Коло символізує Землю та безпеку материнського лона.

Малювання мандали сприяє трансформації свідомості, викликає психосоматичні ефекти та відкриває можливості для духовного зростання. Мандала активує глибинні внутрішні ресурси психіки, включаючи механізми саморегуляції, і виступає психологічним інструментом для встановлення зв'язку з собою.

Кожна мандала є унікальною композицією символів і кольорів, що відображає внутрішні зміни людини, незалежно від її віку. Цей метод має різні форми застосування. Наприклад, людина може створювати серію композицій у колі певного розміру, після чого обговорювати їх з арт-терапевтом, що сприяє глибшому розумінню себе та виявленню перешкод на шляху до особистісного розвитку. Мандали можуть створюватися самотійно, з періодичним аналізом

малюнків разом із терапевтом, що сприяє релаксації та психологічній гармонії завдяки процесу малювання.

Крім того, техніка створення мандал може поєднуватися з іншими арт-терапевтичними методами, наприклад, із музикою. Цей підхід ефективний як для індивідуальної, так і для групової терапії, зокрема в роботі з групами, орієнтованими на певні теми. У таких випадках можливе створення як індивідуальних мандал із подальшим їх обговоренням, так і колективна робота з використанням різних матеріалів і технік. Запропонуйте тему мандали — «Моє право на добро, любов і захист», щоб через кольори діти відобразили власне розуміння прав і справедливості.

Вчитель: Дітки, ми сьогодні гарно провели арт-терапевтичне заняття, розкажіть вдома що нового ви дізналися про свої права та обміркуйте це разом з батьками.

Додаток Г

Апробація результатів магістерської роботи.

